

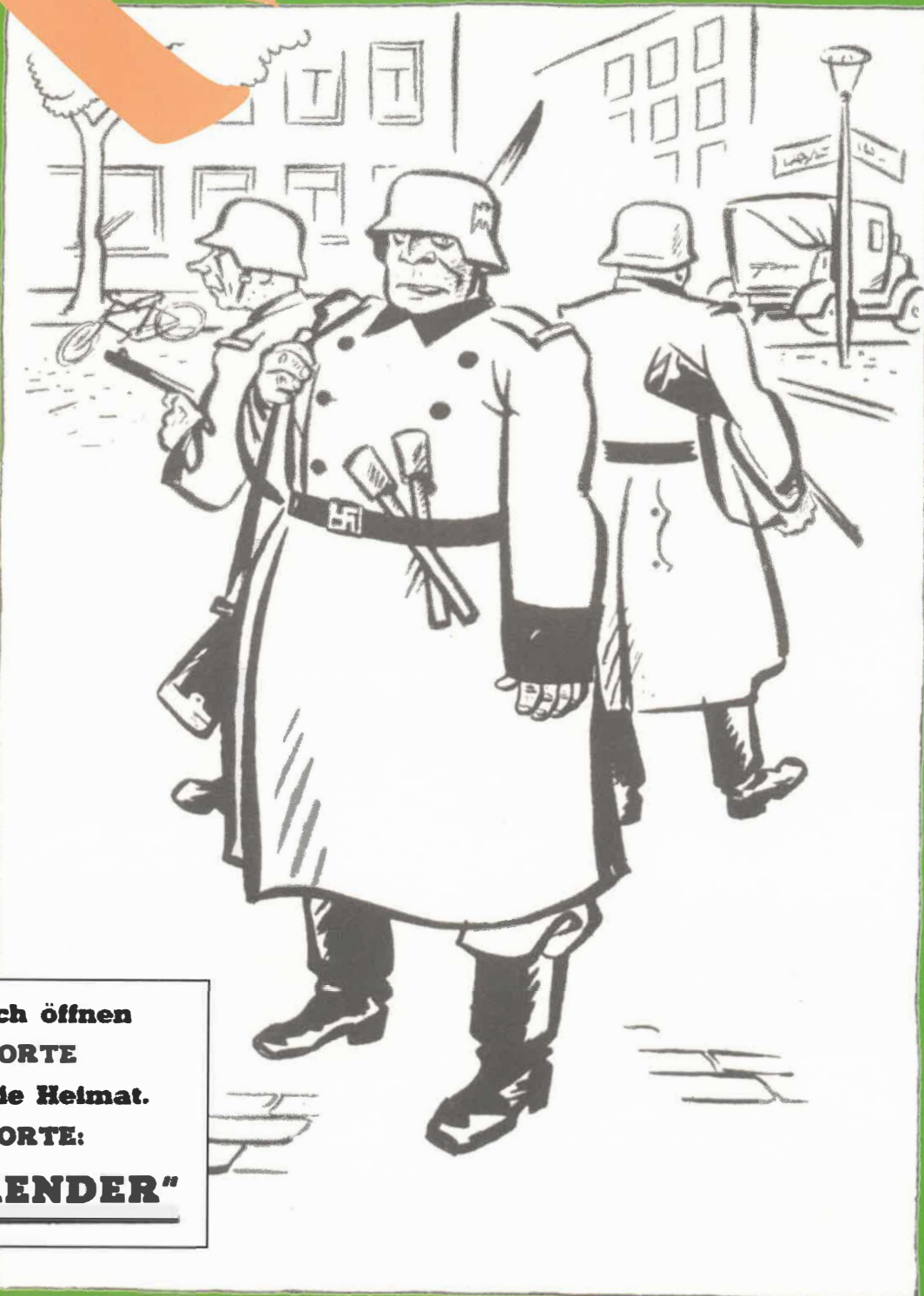
KLEIO

Duitse
deserteurs

Het Philips-
Kommando

Königsberg -
Kaliningrad

Oriëntatie-
kennis en
hoe je dat
examineert

**Auch für Dich öffnen
ZWEI WORTE
den Weg in die Heimat.
ZWEI WORTE:
„EI SÖRRENDER“**

Algemeen Bestuur

Peter Wester

voorzitter (KNHG, VVVO),
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen Ov.
Tel. 0541 - 552 061 (thuis)
Tel. 0541 - 585 203 (werk)
westerkok@introweb.nl

Jan-Maarten de Wit

(secretaris, Commissie
Basisvorming/ VMBO),
Van den Berghweg 13,
6942 ZL Didam.
Tel. 0316 - 226 568.
jm.dewit@liemerscollege.nl

Maud Knook

penningmeester
(Commissie Havo/Vwo)
Ertskade 133,
1019 ED Amsterdam.
Tel. 020 - 4185 510
piketknook@planet.nl

Marjan de Groot-Reuvekamp

(Commissie PA-BO; SLO)
Romperdreef 26,
5233 EK Den Bosch.
Tel. 073 - 6420 692.
p.m.degroot@home.nl

Wim Duyff

(Commissie VMBO)
Karnstraat 6,
1445 KT Purmerend.
Tel. 0299 - 649 870.
w.duyff@planet.nl

Wendy Hinke-Michels

(Commissie VAVO)
Anninksweg 72,
7557 AH Hengelo
mwhinke@hotmail.com

Maas van Egdom

(Didactiek- en Activiteiten)
Serenadestraat 19,
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 451 071
mvanegdom@wanadoo.nl

*Berichten voor het VGN
Bestuur kunt u mailen of
opsturen aan de secretaris,
Jan-Maarten de Wit*

**Kleio is het blad van de
Vereniging van docenten in
geschiedenis en staatsinrich-
ting in Nederland (VGN).
Leden ontvangen het gratis.
Wilt u lid worden? Aanmelding
is mogelijk via de VGN-site.**

Contributies 2006:

- Salaris t/m LB6 € 50
- Salaris vanaf LB7 € 60
- Docent met drie of meer vakken € 35
- Baan van minder dan 0,6 fte € 40
- Kennismakingslid € 25 (alleen voor studenten)
- Buitengewone leden, € 45 pensioen, VUT
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers € 8 incl. verzendkosten

Leden- en abonnementen- administratie:

Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50,
9051 DH Stiens.
Tel 058 - 257 5447.
Fax 058 - 257 3999.
henk_adema@hotmail.com

**VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens.
E-mail: info@vgnkleio.nl
Website: www.vgnkleio.nl**

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@home.nl

Hans Pols,

secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Carla van Boxtel,

Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,

Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Stefan Boom,

Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Hans Moors,

Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
hans.moors@hccnet.nl

Joke Noordstrand,

Lorentzplein 18,
2012 HG Haarlem.
Tel. 023 - 532 9904.
j.noordstrand@worldmail.nl

Ger van der Drift,

Bouwlust 193,
3162 SB Rhoon.
Tel. 010 - 4812243.
g.vanderdrift@penta.nl

Oscar Lanssen,

medewerker en correspondent VS,
History Department UNC
Charlotte.

Tineke Bogaerts,

eindredacteur,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

*Wilt u artikelen voor Kleio
toesturen aan de secretaris van
de redactie.
Berichten voor de Kleiokrant,
actualiteiten, mededelingen van
commissies, aankondigingen
en dergelijke kunnen naar de
eindredacteur.
Neem voor informatie over
adverteren in Kleio contact op
met de eindredacteur.*

Van de redactie

Het leek een buitenkansje, gezien het thema Kind en Burger. Ik had mijn examen-kandidaten er nog zó op geattendeerd. Let op jongens! De 3e april 2006 is het op de kop af tweehonderd jaar geleden dat Nederland zijn eerste schoolwet kreeg! Dat zou wel openlijk herdacht worden, meende ik. Avondvullend tv-programma, bijlagen bij de kranten. Opmerkelijk aan die schoolwet uit 1806 was dat klassikaal onderwijs (mét schoolbord en krijtje) gold als de ultieme onderwijsvernieuwing. Niks individuele taakjes, niks eigen tempo. Maar helaas, de dag gleed geruisloos voorbij. Ik ving geen enkel herdenkingssignaal op, ook niet in het blad van de onderwijsbond. Kwam die radiostilte voort uit het welbekende gebrek aan historisch besef, óf uit het onvermogen om vandaag de dag – nu 'het nieuwe leren' de mode dicteert – de begrippen 'klassikaal' en 'onderwijsvernieuwing' in onderling logisch verband te zien?

Nee, dan de Tweede Wereldoorlog, die blijven we tenminste trouw. Haast wekelijks verschijnen nog nieuwe boektitels. *Kleio* nummer 3 pakt stevig mee uit. En hoe! Was Frits Philips de Nederlandse Schindler? Hoe tragisch was het lot van 'goede' Duitsers? Is er nog iets over van de ooit zo trotse kroningsstad Königsberg? Daarnaast legt Olivier Hekster uit door welke suspecte bril wij de Romeinen zien, en schetsen Arie Wilschut en Stefan Boom de contouren van het havo/vwo-examen van de nabije toekomst. Veel genoeg met dit nummer.

Jan van Oudheusden

2

Duitse deserteurs in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog

De 'Goede Duitser'

LEO SALEMINK

6

De bijzondere geschiedenis van het Philips-Kommando in Kamp Vught

D.B. JOCHEMS EN R. KOK

10

Yad Vashem onderscheiding

Een plechtigheid en een fascinerend verhaal

AAD STREEFLAND

12

Reflecties van Rome

OLIVIER HEKSTER

15

Van kroningsstad tot oorlogsbuit

ROB DE RUIG

750 jaar Königsberg: gesticht door de Duitse Orde, nu de Russische Oostzeehaven Kaliningrad.

22

Op zeeën van tijd verdwaal je voor je het weet

Een referentiekader van oriëntatiekennis

ARIE WILSCHUT

En verder

- 29 Het examen nieuwe stijl (Stefan Boom)
- 34 Projecten over de Tweede Wereldoorlog (Theo van Praag)
- 37 Staatsinrichting als een taakgericht ict-project in de derde klas h/v (Ad Oostveen)
- 49 Holocaust Memorial Day in Amsterdam
- 40 Boeken en Kleiokrant

Als middenkatern: het register 2005

Na zestig jaar herdenken van 'De Bevrijding', is de tijd rijp voor een andere aanpak. Niet langer praten over 'de Duitsers', alsof ze allemaal 'fout' waren (en alle Nederlanders 'goed'), maar meer letten op de individuele handelwijze dwars door de tegenstellingen heen. Zeker nu – rond 4/5 mei en met het komende WK-voetbal in Duitsland in aantocht – kan het zinvol zijn eens stil te staan bij 'de goede Duitser'.

LEO SALEMINK

De 'goede Duitser'

Duitse deserteurs in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog

Het is september 1944. De slag om Arnhem woedt en ook Westervoort dreigt frontlinie te worden. De familie Steentjes trekt weg uit het oorlogsgebied richting Groessen en een paar weken later naar Loil bij Didam. Ze krijgen daar onderdak bij een gezin waar zich ook een Duitse deserteur schuil houdt. Het is de student Nollen die het niet langer opbrengt om zich in te zetten voor Hitler-Duitsland. Juist in die dagen wordt Nollen ontdekt door de nazi-politie die overal in het land op zoek is naar deserteurs.

Nollen, maar ook de familie Steentjes worden door de SS afgevoerd naar Didam. Daar rekent de SS snel en genadeloos af met de Duitser door middel van een nekschot. De familie Steentjes krijgt na lange en harde ondervragingen de vrijheid terug. En daarom weten we nu wat er met soldaat Nollen is gebeurd.

Duizenden deserteurs

Nollen was bepaald niet de enige Duitse deserteur in dit gebied. In Wageningen zochten twee soldaten onderdak die helemaal van het front in

België gekomen waren. Voorzover we weten trokken ze van het ene adres naar het andere. In Culemborg waren bij het zogenaamde Rondeel al eerder deserteurs geëxecuteerd door de SS. In het kleine plaatsje Varsselder-Veldhunten was bij de weduwe Immink de Duitse soldaat Fuchel ondergedoken en in dezelfde plaats zaten bij Jan Bruins zelfs drie Duitse deserteurs op de hooizolder (terwijl in het huis zelf reguliere Duitse soldaten waren ingekwartierd...). En verder zijn er concrete gegevens over deserteurs in Winterswijk, Eibergen, Gendt, Nijmegen, Velp en nog wel meer plaatsen, vaak kleine afgelegen dorpjes.

Gelderland was geen uitzondering. Overall in Nederland waren er Duitse soldaten ondergedoken op hooizolders, verborgen in kelders of schuilend op bovenwoningen in de grote steden. Precieze aantallen ontbreken maar het moeten er honderden geweest zijn en volgens militair-historicus Christ Klep, in *De bevrijding van Nederland* (1995), zelfs duizenden. Zo werden er in de maand december 1944 alleen al in de drie Noordelijke provincies 127 deserteurs door de nazi-politie opgepakt en afgevoerd.

Maar ook in het zuiden moeten het er veel geweest zijn. Bekend is bijvoorbeeld het verhaal van 'lange Heinz' in Oudensch. De man wilde kennelijk niet lan-

ger meedoen met het misdadige moorden. Omdat ontsnappen niet meer kon, gaf hij een soort afscheidsfeestje in een plaatselijke kroeg en trakteerde kinderen op chocola. De volgende dag werd hij doodgeschoten en het enige wat omstanders nog hoorden, was een fel uitgesproken 'Nein'.

En wat te denken van die Duitse soldaat in de buurt van Alkmaar die bij het verzet aanklopte en vroeg om burgerkleding en papieren. Men vertrouwde de zaak niet helemaal. Een paar dagen later werd de soldaat dood gevonden – hij had zichzelf opgehangen.

Ook de plaatselijke bevolking zat immers voor een moeilijk dilemma: hulp aan deserteurs was natuurlijk levensgevaarlijk (zo werden bijvoorbeeld in Den Bosch in 1944 drie hulpverleners ter plekke doodgeschoten), maar ook zagen heel wat Nederlanders hulp aan Duitse soldaten als 'hulp aan de vijand'. Desondanks werd er – zo moge blijken uit bovenstaande voorbeelden – regelmatig wel hulp in de vorm van onderdak en burgerkleding gegeven.

De 'goede Duitser'

Bij dit alles rijst natuurlijk de vraag: hoe zat het met dit verschijnsel van 'de goede Duitser' in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog? Hoeveel deserteurs waren er en wat waren

LEO SALEMINK IS WERKZAAM ALS
FREELANCE HISTORICUS, ONDER
ANDERE BIJ EDUCATIEVE
UITGEVERIJEN.

Mobiele standrechters executeren twee deserteurs. Het vonnis wordt voorgelezen (foto links). Op de foto rechts liggen de lijken op de grond.

hun motieven en hoe verging het hen? Natuurlijk pak je dan in de eerste plaats het standaardwerk van L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.

Dat valt tegen. Slechts op vier pagina's van zijn in totaal zestienduizend pagina's tellende werk gaat hij in op 'ongehoorzame Duitse soldaten'. Hij behandelt uiterst summier – in een voetnoot! – een paar bijzondere gevallen zoals dat van Ulrich Rehorst en Karl Eikens. Deze laatste gaf zelfs een illegale krant in het Duits uit en moest dat met de dood bekopen, toen hij probeerde om deze Duitsland in te smokkelen. Verder wijst hij erop dat tegen het einde van de oorlog nogal wat Duitse soldaten via zelfverwondingen en desertie aan de apocalyptische chaos van 1944 en 1945 probeerden te ontsnappen.

Over aantallen, motieven en achtergronden is bij De Jong weinig te vinden. Het thema 'de goede Duitser' past natuurlijk ook niet echt in zijn rigide goed-fout benadering van de oorlog. En als het niet past, ga je er ook niet naar op zoek.

Dat is wel het geval bij de Duitse historicus Norbert Haase in zijn onthullende boekje *Duitse deserteurs in de Tweede Wereldoorlog* en in een scriptie van Kevin de Jooode over hetzelfde onderwerp (*Duitse deserteurs in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*).

Vanuit hun werk wordt het beeld scherper, maar ook complexer. Er zijn tweentwintigduizend doodvonnissen wegens *Fahnenflucht* (desertie) of 'zwakte in het zicht van de vijand' gevel. Dat is schriftelijk vastgelegd. Daarvan zijn er zeker twintigduizend daadwerkelijk voltrokken via executie, ophanging of onthoofding. Nog eens duizenden anderen belandden in concentratiekampen of verdwenen gewoon in de *Nacht und Nebel* van de nazi-terreur.

Ter vergelijking: in de Eerste Wereldoorlog zijn er aan Duitse kant 48 doodvonnissen voltrokken (bij de Fransen trouwens meer dan zevenhonderd).

Voorop het eind van de oorlog voerde Hitler deze justitiële terreur op naar een hoogtepunt onder het motto: 'Aan het front *kan* men sterven, als deserteur *moet* men sterven'. En ter afschrikking bepaalde hij dat vanaf 1943 de executie moest geschieden in het bijzijn van de eigen kameraden.

Motieven

Over de motieven voor deze *Fahnenflucht* is ondertussen heel wat geschreven, maar – en dat zal niemand verbazen – een eenduidig beeld kan niet gegeven worden. Het onderzoek naar motieven is sowieso een van de lastigste taken van een historicus. Afgaande op de bewaarde dossiers van de in totaal

1133 militaire rechters die zich met dit soort zaken bezig hielden, waren het vooral asocialen (ze lieten immers hun kameraden in de steek) en 'zenuwzwakke' lieden, die ook voor de oorlog al niet deugden.

Op *Deutsch gründliche* wijze probeert men dit steeds weer aan te tonen en soms met succes. Dat leverde dan weer mooie propaganda op voor Wehrmacht en thuisfront.

Aannemelijker is volgens de onderzoeker Norbert Haase dat vaak verschillende motieven een rol speelden: heimwee naar vrouw en kinderen, pure angst, defaitisme, psychische problemen na een terreuraanval, allerlei opportunistische redenen en soms ook politieke motieven. Meestal ging het om een combinatie van factoren.

Maar de tegenkrachten tegen desertie waren sterk: 'de eed van trouw' was voor een Duits soldaat zo ongeveer heilig. En door te deserteren liet je je kameraden in de steek. Voor het thuisfront was een deserteur al snel een verrader. Ook werden vaak tegen de familie van de deserteur strafmaatregelen genomen.

Voeg daarbij de draconische straffen die de deserteur te wachten stonden bij arrestatie (vaak de doodstraf) en het is duidelijk dat een soldaat een dergelijke stap niet zomaar zette. Of zoals een deserteur in een brief schreef:

In de klas...

In de klas kan natuurlijk op verschillende manieren gewerkt worden met dit thema. Voor de docent is het handig om het genoemde boekje van Norbert Haase als uitgangspunt te nemen. Men kan hieruit de concrete levensverhalen van enkele omgekomen deserteurs gebruiken of het levensverhaal van een deserteur die het toevallig wel overleefd heeft. Ook bevat het boekje gemakkelijk te kopiëren schriftelijke bronnen zoals het doodvonnis van een deserteur, teksten van gedenkstenen, een Amerikaanse en Russische oproep aan Duitse soldaten tot desertie en nog meer. Heel speciaal is natuurlijk ook de discussie rond een Gedenkteken voor de Onbekende Deserteur.

Ook is de in de tekst genoemde fototentoonstelling over dit thema (Onderdrukking en Bevrijding) op verschillende locaties in Nederland te zien. Zie voor informatie hierover:

www.vredesmuseum.nl
onder 'tentoonstellingen in het land' /
'voor uitleen beschikbare tentoonstellingen'

In mei 2006 is deze voor scholieren bijzonder geschikte tentoonstelling te zien in de openbare bibliotheek van Rhenen. De tentoonstelling is ook te leen; zie voor info hierover de genoemde website.

Natuurlijk kan men het thema deserteurs ook verbreden naar de Indië-weigeraars of de Vietnam-deserteurs, maar dan zal men wel goed moeten nadenken over de te kiezen invalshoek aangezien motieven, achtergronden en politieke context nogal verschillen van elkaar. Misschien wel iets voor profielwerkstukken om overeenkomsten en verschillen in beeld te brengen?

'Er is meer moed voor nodig om een afwijkende mening te hebben dan om flink door het vuur van machinegeweren heen te stormen'.

Desertie als bewust politieke daad tegen het nazi-regime lijkt maar bij een minderheid van de tweeëntwintigduizend geregistreerde gevallen een rol gespeeld te hebben. Door kritisch bronnenonderzoek en uit gesprekken met enkele overlevenden zijn zulke gevallen achterhaald. Haase geeft een hele reeks van voorbeelden.

Vooral in het begin van de oorlog – toen velen nog geloofden in een Duitse eindoverwinning – lijken juist politieke motieven een belangrijke rol gespeeld te hebben. Meer dan in de jaren 1944 en 1945 toen defaitisme en opportunisme de overhand kregen.

Het onderzoek van De Joodse bevestiging dit voor de situatie in Nederland.

Ten slotte

Na de oorlog heeft het lang geduurd voordat er enige waardering kwam voor deze deserteurs. Onder invloed van historici als Norbert Haase, schrijvers als Heinrich Böll en Dorothee Sölle en politici van de Groenen, kwam er een rehabilitatie-beweging op gang,

kwam, stemde de CDU/CSU tegen met het merkwaardige argument dat zo iets alle soldaten die *niet* hadden gedeserteerd 'moreel zou diskwalificeren'. Uiteindelijk zou de rehabilitatie er wel komen.

Ook in Nederland is er officieel weinig aandacht voor deze 'goede Duitsers' geweest. Afgezien van een kleine, maar schokkende fototentoonstelling van het Museum voor Vrede en Geweldloosheid en enkele plaatselijke initiatieven, is het thema weggedrukt in voetnoten of bijzinnen van de historische standaardwerken.

Ten onrechte. Zeker de politiek gemotiveerde deserteurs hebben met gevaar

met name voor deserteurs om politieke redenen. Maar het bleef een pijnlijke kwestie. Veel oudere Duitsers bleven hen zien als verraders die vaderland en kameraden in de steek hadden gelaten. Zo was het bijvoorbeeld onmogelijk om in Bonn een herdenkingsmonument voor deze moedige Duitsers opgericht te krijgen. De oplossing werd in 1989 gevonden in een mobiel monument dat van de stadsautoriteiten een paar uur in het centrum mocht staan op een vrachtwagen en daarna weer weg moest zijn! Origineel maar ook veelzeggend.

Pas in 1998 kwam de weg vrij voor politieke rehabilitatie, maar deze moest dan wel steeds individueel en heel bureaucratisch aangevraagd worden. Daarbij moest je als ex-deserteur vooral zien aan te tonen dat je niets verkeerd had gedaan. Toen later ook een vorm van collectieve rehabilitatie ter sprake

voor eigen leven een daad gesteld die men niet als onvaderlands of onkameerraadschappelijk kan afdoen, maar eerder dient te beschouwen in het licht van de volgende woorden van Dorothee Sölle over dit thema:

'Het ontbreekt ons niet aan loyaliteit jegens de staat...daarvan hebben we nog steeds veel te veel.... Maar wellicht aan loyaliteit tegenover het leven'.

Ongetwijfeld geldt dit niet in alle gevallen even sterk (een mix van motieven overheerste waarschijnlijk), maar voor een deel van de twintigduizend geëxecuteerde deserteurs zeker wel.

Hoe dat precies zat bij student Nollen in Didam of bij 'lange Heinz' in Oudenbosch, is niet meer na te gaan. Maar laten we ze op zijn minst het voordeel van de twijfel gunnen voor hun daden. Wat hun motieven ook waren, ze weigerden nog langer mee te doen! ■

Bekanntmachung

In Kahlberg wurden standgerichtlich erschossen
am 21. Febr. 1945

der Gren. G. und der Obergefr. der Lw. G.

und am 26. Febr. 1945

der Gefr. B. und der Pionier H.

Die Hingerichteten sind als Fahnenflüchtige

und Drückeberger über das Haß gekommen

Sie scheuten den Helden Tod vor dem Feinde
und starben den Tod in Schimpf und Schande

Das Standgericht

Der Diensteid der Soldaten der Wehrmacht

Ich schwöre bei Gott diesen heiligen Eid, daß ich dem Führer des Deutschen Reiches und Volkes Adolf Hitler, dem Obersten Befehlshaber der Wehrmacht, unbedingten Gehorsam leisten und als tapferer Soldat bereit sein will, jederzeit für diesen Eid mein Leben einzusetzen.

ZWEI WORTE die 850 000 Leben retteten

„EI SÖRRENDER“ sagten allein im Westen 850 000 Deiner Kameraden, weil sie einsahen, dass ihre Lage hoffnungslos war.

„EI SÖRRENDER“ bedeutete für 850 000 Deiner Kameraden, dass sie aus der Hölle der Materialschlacht in Sicherheit gelangten.

„EI SÖRRENDER“ bedeutete für 850 000 Deiner Kameraden, dass sie die Heimat nach Kriegsende gesund und wohlbehalten wiedersehen.

Auch für Dich öffnen

ZWEI WORTE

den Weg in die Heimat.

ZWEI WORTE:

„EI SÖRRENDER“

De illustraties zijn afkomstig uit het boekje van Norbert Haase, *Duitse deserteurs tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1991).

Je ziet hier de eed op de Duitse vlag, die iedere soldaat moest afleggen; een Amerikaans pamflet voor soldaten, dat dicht bij de fronten door een vliegtuig werd afgeworpen, en de aankondiging van de uitvoering van een vonnis op basis van standrecht.

Op blz. 4 een gedenksteen bij het metrostation Friedrichsstrasse in Berlijn.

D.B. JOCHEMS
EN R. KOK

Al enkele dagen vóór 3 februari 1944 gaat er een gerucht door Kamp Vught: Himmler komt! *Reichsführer* SS Heinrich Himmler, de gevreesde baas van alle concentratiekampen, komt inderdaad. Hij bezoekt ook de werkbarakken van Philips, en hij ziet de gevangenen van het Philips-Kommando aan het werk. Mooie producten en – soms vervalste! – grafieken krijgt hij te zien die een fraai beeld geven van de productie. Himmler is onder de indruk; hij wil weten wie dit zo goed heeft georganiseerd.

Politiek gevangene Bram de Wit, technische leider van de werkplaats, wordt opgeroepen. Bij het horen van zijn naam vraagt Himmler of hij familie is van Johan de Witt, raadspensionaris in de Gouden Eeuw? De Wit bevestigt noch ontkent het. 'Dat was ik juist aan het uitzoeken toen ik opgepakt werd.' Himmler voert een kort gesprek met hem over de redenen van zijn gevangenschap en bij het afscheid geeft hij De Wit een hand. '.. In het kamp werd nog dagen over die hand gesproken', schrijft David Koker in zijn dagboek.

De bijzondere geschiedenis van het Philips-Kommando in Kamp Vught

'Kennis scholier van WO II te vrijblijvend', stond er 27 februari 2006 te lezen op de voorpagina van de *Volkskrant*. De verslaggever geeft aan dat middelbare scholieren veel meer kennis van de Tweede Wereldoorlog moeten krijgen. 'De aandacht voor de oorlog en zijn hedendaagse relevantie is nu te vrijblijvend'. Hij verwijst in zijn bijdrage

naar de onlangs verschenen notitie van staatssecretaris Ross-Van Dorp van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Raak de juiste snaar*, waarin zij haar herdenkingsbeleid voor de periode 2006-2010 ontvouwt. Het voorlichtingsbeleid is volgens de staatssecretaris 'te algemeen' geweest. 'Het moet de komende jaren expliciet op jongeren en hun opvoeders worden gericht. Daarbij zijn twee zaken van belang: kennis en bewustwording'.

Het gaat mevrouw Ross vooral 'om de betekenis van de historie voor de waardering van de rechtsstaat, de vrijheid en democratische grondrechten'. Zij richt zich op de groep van tien tot vijftien jaar 'omdat zij nog een 'open

mind' hebben wat betreft ontvankelijkheid en vooroordelen'.

Er kwam veel kritiek op deze opmerkingen van de staatssecretaris. U las dat ondermeer in het vorige nummer van *Kleio*. De Tweede Wereldoorlog is immers een periode waaraan in het onderwijs veel aandacht wordt besteed.

DR. D.B. JOCHEMS IS SECRETARIS
VAN DE STICHTING GESCHIED-
SCHRIJVING PHILIPS-KOMMANDO,
COLLEGA RENÉ KOK IS DOCENT
GESCHIEDENIS AAN HET
ST.-JANSLYCEUM IN DEN BOSCH.

Maar natuurlijk duiken ook telkens weer andere en tot dan toe niet erg bekende aspecten van die oorlog op. Eén daarvan is het bestaan van een 'Philips-Kommando' in Kamp Vught. Hierover gaat de website www.philips-kommando.nl

Het Philips-Kommando is de groep van 3.100 gevangenen, mannen en vrouwen, die in de achttien maanden tussen februari 1943 en september 1944 korte of langere tijd tewerk gesteld waren bij de werkplaats die Philips binnen het prikkeldraad van het Kamp Vught exploiteerde. Waaronder 600, voornamelijk vrouwelijke, joodse gevangenen. Deze geschiedenis is verwerkt in de website, en kan met behulp van een docentenhandleiding gebruikt worden. De auteurs hebben als doelgroep de leerlingen van 3 havo en vwo (en mogelijk ook die van vmbo-t) voor ogen en dan in het kader van een klassikale behandeling. En daarnaast leerlingen uit de bovenbouw van havo en vwo, die aan de slag moeten met een profielwerkstuk of een praktische opdracht. Vanzelfsprekend is bovendien elke 'gewone' geïnteresseerde welkom op de site.

Het ontstaan van het Philips-Kommando

In januari 1943 komt er een dringend verzoek vanuit Berlijn op de directietafel van Philips in Eindhoven. De dan 37-jarige Frits Philips heeft de leiding, maar staat onder toezicht van een *Verwalter*. Deze Duitse manager moet zorgen dat de productiecapaciteit van Philips zo veel mogelijk wordt benut. Philips wordt min of meer opgedragen om werk aan gevangenen te verschaffen in het net gereed gekomen SS-Konzentrationslager Herzogenbusch.

Eerst weigert Frits Philips. Maar na overleg – ook met mensen uit het verzet – gaat hij overstag. Eén van zijn overwegingen – zo zegt hij later – is: bij instemmen kan er wellicht iets voor de gevangenen gedaan worden.

Met het oog daarop stelt hij ook een aantal voorwaarden aan zijn medewerking:

- Philips heeft de leiding over de werkplaats;
- Philips-medewerkers uit Eindhoven kunnen het kamp vrij in- en uitgaan;
- Philips bepaalt welk werk er wordt

gedaan, op welke wijze en met hoeveel mensen;

- Philips bepaalt welke gevangenen als werkracht worden ingezet;
- Philips verzorgt voor de werkers dagelijks een warme hap;
- Philips betaalt de gevangene voor hun werk.

Tot zijn verbazing stemt de SS met alle voorwaarden in.

Achteraf bezien lijkt Frits Philips de betrouwbaarheid van de SS om zich te houden aan afspraken toch wel wat te hebben overschat. Van de loonbetaling is weinig terecht gekomen. Bijna de volle achttien maanden is dat wel het geval geweest met de dagelijkse verstrekking van de zogenaamde Philipprak, de warme hap die dagelijks rond 4 uur bij het werk uitgedeeld werd.

Met de voorwaarden van eigen zeggenschap van Philips hielden de SS-ers redelijk rekening zolang – vooral in het eerste jaar – hun belangen parallel liepen met die van Philips. Beide partijen wilden immers zoveel mogelijk gevangenen aan het werk zetten. Philips om ze daarmee min of meer te kunnen beschermen. De kampcommandant om geld voor zijn SS-baas in Berlijn te verdienen. Philips moest per dag voor tewerkstelling van een ongeschoolde gevangene 3 gulden betalen, en voor een geschoolde 4 gulden 50.

Spelers

De Philips-directie belastte de bedrijfsleider van de apparatenfabriek, jhr. ir. R.E. Laman Trip, met de supervisie over de werkplaats. Organisator C.H. Braakman en technicus Peuscher waren zijn naaste medewerkers. Met zo'n tien andere Philips-medewerkers kwamen zij vrijwel dagelijks uit Eindhoven voor technische, maar ook morele, begeleiding en instructie. Zij vormden voor de gevangenen het welkome contact met de wereld buiten. Zij brachten boodschappen over aan verwanten en namen grote risico's door briefjes mee naar buiten te smokkelen.

In het bijzonder moet Braakman genoemd worden als de durver, die met listig spel probeerde de kampleiding die beslissingen te laten nemen die ten goede kwamen aan de gevangenen.

Voor de dagelijkse leiding van de feitelijke werkzaamheden werd een soort

bedrijfsstaf van gevangenen ingesteld, de zogenoemde *Häftlinge*-staf. In de belangrijke beginperiode waren dat ir. Bram de Wit als technisch leider, Dirk Wissink voor personeel en Arie Heijkoop voor de administratie. Deze politieke gevangenen beraadslaagden vrijwel dagelijks met Braakman en Peuscher, zowel over de voortgang van de productie en de aanvoer van materiaal als over de mogelijkheden om nog meer gevangenen een werkplek te geven. Samen met de Philips-leiding had De Wit ook de moeilijke taak om nieuwe werkers te kiezen uit een lijst die door de administratie van de *Kommandantur* werd geleverd.

Toevallig had een daar werkzame gevangene dikwijls de kans om op die lijst namen van nieuw gevangen genomen mannen te zetten die hem qua opleiding en achtergrond geschikt leken.

Met enkele voormannen van afdelingen vormde de bedrijfsstaf de 'Nachtwacht', zogenoemd nodig om de eigendommen van Philips te bewaken. Zij sliepen in een apart deel van een werkbarak en liepen beurtelings ook wacht. Maar zij luisterden ook naar de Engelse radio en vormden een soort denktank, die zocht naar manieren om de tegenspelers te 'bewerken'.

Tegenspelers

Die tegenspelers in het spel rond het Philips-Kommando waren de kampcommandant en zijn medewerkers. Allen SS-ers met een harde opleiding en dienovereenkomstig optreden.

Er zijn drie commandanten in Kamp Vught geweest. Hun voormalige beroep was ivoorsnijder, bakker en drogist. De eerste, Chmielewski, was een goed organisator, maar lui, drankzuchtig en corrupt. Dit maakte hem wel tot een geschikt persoon voor Philips om zaken mee te doen. Hij was ook trots op zijn Philips-Kommando.

De tweede, Grünwald, was meedogenloos. Hij was verantwoordelijk voor het bunkerdrama in januari 1944 (de opsluiting van 74 vrouwen in een kleine cel, met 10 doden als gevolg).

De derde, Hüttig, was berekenend en sluw. Hij was erop uit – en uiteindelijk met succes – om een einde te maken aan de grote mate van zeggenschap van Philips binnen het kamp.

De SS-bewakers werden bijgestaan door Kapo's, Duitse criminelen en communisten die optraden als hulpbewakers bij *ArbeitsKommando's* van mannen, maar niet bij het Philips-Kommando. Speciaal voor dit werk aangetrokken Nederlandse NSB-vrouwen zorgden, onder leiding van een Duitse 'Oberknoll', voor de bewaking van vrouwelijke gevangenen.

De groei van het Philips-Kommando

Op 21 februari 1943 gingen 22 'menselijke wrakken' aan het werk voor de Philips Speciale Werkplaats B677. Het waren ernstig verzwakte politieke gevangenen, afkomstig van Kamp Amersfoort. Dit aantal groeide in vier maanden tot 500 mannelijke politieke gevangenen. Voor joden en vrouwen was er toen nog geen plaats. Er werd veel geïmproviseerd om tijdelijk werk voor deze belangrijk geachte Nederlanders te vinden, want pas eind april kon met de productie van radio's en scheerapparaten begonnen worden.

Heel bizar is dat een joodse ingenieur samen met een hoge SS'er bij Nederlandse bedrijven machines voor de Philips-werkplaats moest aankopen. Hij kreeg zelfs de gelegenheid dat werk voort te zetten toen hij na enige tijd zelf in Kamp Vught opgesloten was.

Voor hoger opgeleiden kwam er als eerste een Schrijfkamer voor het overschrijven van documenten, die bij het bombardement op de Philips-fabrieken van december 1942 waren beschadigd. Als alles gekopieerd was, begon men vrolijk weer opnieuw.

Een Rekenkamer werd opgericht voor onder meer uitvoering van opdrachten van het Natuurkundig Laboratorium van Philips. Een Tekenkamer verschaftte onderdak aan kunstenaars en bouwknudigen, en voerde onder andere opdrachten uit van het Bouwbureau. Van hard werken was dikwijls geen sprake, maar de SS-ers hadden daarmee, zoals afgesproken, ook niets te maken.

In het algemeen probeerde de *Häftlinge*-staf naar buiten toe altijd de indruk te wekken van een efficiënte bedrijfsvoering bij de productie-afdelingen. Er werd een productieplanning gemaakt, er werd tijd geschreven en er werden statistieken bijgehouden. Er werden door de gevangenen echter ook mogelijkheden tot sabotage aangegrepen, wat door de staf oogluikend werd toegestaan. Zo konden bij de radiobuizen dunne wolframdraadjes en roosters licht beschadigd worden. Ze passeerden dan wel de eindcontrole, maar aan het front functioneerden ze niet meer. Een klein deukje in een deeltje van de knijpkat had hetzelfde effect.

Er werden waar mogelijk ook andere vormen van gecamoufleerde sabotage toegepast.

Van juni 1943 tot begin 1944 groeide het aantal werkers van het Philips-Kommando tot uiteindelijk zo'n 1200 mannen en vrouwen. In acht barakken waren 25 productieafdelingen actief en 15 ondersteunende diensten. Behalve radio's en scheerapparaten liepen er nu ook knijpkatten, transformatoren en condensatoren van de band. Ouderen maakten handmatig paperclips, en er werd emailleerwerk voor derden verricht.

Er werkten nu ook vrouwen en joden. Begonnen was met de productie van *kriegswichtige* radiobuizen om jonge joodse vrouwen te mogen tewerkstellen. Een gefingeerde psycho-technische test was nodig om de kampcommandant ervan te overtuigen dat alleen jonge joodse vrouwen over het vereiste *Fingerspitzengefühl* beschikten om deze radiobuizen te maken. Op deze manier konden uiteindelijk zo'n 500 joodse vrouwen werk krijgen.

Voor 100 joodse mannen was werk in de nachtdienst bedacht. Voor deze joodse gevangenen betekende dit vrijstelling van transporten. Maar ook voor anderen was het werken bij Philips gewild. In de werkbarakken was men veilig voor de niets ontziende SS'ers. Die mochten daar volgens afspraak niet komen, want dat zou het werkproces verstoren.

Maar buiten die barakken was dat heel anders. Ook zij die deel uitmaakten van het Philips-Kommando moesten soms urenlang op appel staan. Hun huisvesting was even primitief en slecht als die van de andere gevangenen. Ook zij leefden net als de anderen voortdurend in onzekerheid over hetgeen hen te wachten stond: deportatie naar het Oosten, mishandeling of opsluiting in de bunker. En onzekerheid over het lot van de achtergebleven familieleden.

Afbouw

Na maart 1944 was het afgelopen met het bloeiende Philips-Kommando. De Nachtwacht werd opgeheven, de toegang van Philips-mensen uit Eindhoven werd aan banden gelegd. De SS-ers probeerden de joodse gevangenen toch op transport te stellen. Twee keer kon dat verhinderd worden, mede dankzij de hulp van de *Verwalter* in Eindhoven. Zelfs konden negentig joodse mannen die al in Westerbork aangekomen waren, weer door Laman Trip teruggehaald worden. De derde keer, begin juni 1944, lukte het de kampcommandant toch om Vught 'Judenrein' te maken. 's Nachts vertrokken vierhonderd joodse vrouwen en kinderen en honderd mannen in volgepropte veewagens op een vierdaagse reis naar Auschwitz.

Een week vóór het jodentransport waren reeds vrijwel alle leidinggevenden van de Philips-werkplaats naar Dachau getransporteerd. Daarmee kwam een

einde aan de eigen zeggenschap van de Philipsleiding. Onder supervisie van een medewerker van de Eindhovense *Verwalter* werd nog wel zo goed en zo kwaad als het ging doorgegaan met de productie. Daarvoor werden zevenhonderd nieuwe mannen en vrouwen ingezet, waaronder Franse en Belgische politieke gevangenen.

Na Dolle Dinsdag, begin september 1944, kwam er een einde aan het Kamp Vught en daarmee ook aan het Philips-Kommando.

Het lot van de joodse werkers

Bij aankomst in Auschwitz-Birkenau kregen de joodse werkers van het Philips-Kommando een speciale behandeling als 'Philips-Facharbeiter'. Zij gingen niet naar de gaskamers, maar zij werden ondergebracht in barakken. Binnen een week konden al zo'n tweehonderd vrouwen dit vernietigingskamp weer verlaten om radiobuizen te gaan maken bij een nieuw bedrijf van Telefunken in Reichenbach. De meeste van de overige vrouwen volgden enkele weken later. De moeders met kleine kinderen moesten helaas achterblijven in Auschwitz.

De mannen gingen na drie maanden Auschwitz – na hard werken in een buiten-Kommando – ook naar Reichenbach om als zogenaamd geschoolde *Radiotechniker* bij Hagenuk aan het werk te gaan voor de Duitse oorlogsvoering. Kennelijk was het in juni 1944 voor het Nazi-regime belangrijker om joden als werkracht in te zetten voor de oorlogsproductie dan hen te liquideren.

Dat was – schreef Peter Klein – het werk van een klein bureau op het hoofdkwartier van de SS in Berlijn, dat de tewerkstelling van gevangenen van concentratiekampen tot taak had. Deze interventie heeft er toe geleid dat van de zeshonderd joodse werkers van het Philips-Kommando er ongeveer vierhonderd de oorlog hebben overleefd.

Hetzelfde bureau zorgde er overigens vermoedelijk ook voor dat een 50-tal niet-joodse vrouwen die begin september 1944 vanuit Vught naar het Kamp Ravensbrück gedeporteerd waren, drie weken later vandaaruit ook naar Reichenbach gebracht werden om bij datzelfde Telefunken-bedrijf te gaan werken, hoewel ze nauwelijks ervaring hadden met maken van radiobuizen.

Na de oorlog

Veel van de overlevenden hebben na de oorlog op verschillende manieren, individueel en gezamenlijk, hun dank betuigd aan de Philips-leidinggevenden. Voor veel oud-gevangenen is Frits Philips het symbool van de menselijke betrokkenheid van het bedrijf. Er is echter ook een klein aantal overlevenden van het Philips-Kommando, dat tot op heden van mening is dat Philips dankzij hun werk winst heeft gemaakt met de exploitatie van de werkplaats in Vught. Maar na de oorlog is berekend dat Philips al met al een verlies van meer dan één miljoen gulden heeft geleden. Daarnaast zijn er ook voormalige werkers die zeggen hun gunstig lot te danken te hebben aan toeval of aan hun eigen overlevingsdrift.

Onder historici wordt over de rol van (Frits) Philips in de oorlog verschillend geoordeeld. Er zijn er die in de jaren direct na de oorlog spreken van collaboratie met de Duitsers, nog verergerd door de vestiging van een werkplaats in Kamp Vught.

Vele anderen oordelen, zeker toen wat later het denken in goed-fout of zwart-wit werd verlaten, genuanceerder. Volgens sommigen zullen naast bedrijfsbelangen humanitaire overwegingen ongetwijfeld ook een rol hebben gespeeld bij zijn beslissing om op het verzoek uit Berlijn in te gaan. Als belangrijk sociaal motief wordt dan gedacht aan het voorkomen dat personeelsleden in Eindhoven – tijdelijk werkloos geworden door het bombardement van december 1942 – naar Duitsland overgebracht zouden worden in het kader van de *Arbeitseinsatz*.

Hoe dan ook, voor de gevangenen die deel hebben uitgemaakt van het Philips-Kommando, is de beslissing van Frits Philips een goede geweest. Sommigen noemen hem 'de Schindler van Vught'. De staat Israël heeft hem in 1996 geëerd voor zijn rol bij de bescherming van de joden in de oorlog door toekenning van de Yad Vashem onderscheiding.

www.philips-kommando.nl

De website geeft in een introductie algemene achtergrondinformatie over het Kamp Vught en over Philips. Vervolgens worden achttien personen ten tonele gevoerd die op verschillende

De reizende tentoonstelling

'Licht in het Donker. Het Philips-Kommando in Kamp Vught' zal te bezichtigen zijn in Eindhoven in het najaar en in Den Haag in 2007. Informatie over data en de toekomstige locaties is verkrijgbaar bij het Nationaal Monument Kamp Vught www.nmkampvught.nl of via 073 6566764.

Informatieboekje

D.B. Jochems (sam.), *Licht in het Donker. Het Philips-Kommando in Kamp Vught*, uitgeverij de Philoprek Belevissen en Achtergronden (Voerendaal 2005).

Literatuur

P.W. Klein en Justus van de Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam/ Antwerpen 2003). Een wetenschappelijk overzicht van de geschiedenis van het Philips-kommando.

Egodocumenten en verhalen;
David Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (Amsterdam 1977 - herdruk in 1993).
Jan van de Mortel, *Kamp Vught: januari 1943- september 1944* (Vught 1990).
H. van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren* (Vught 1984).

manieren bij het gebeuren betrokken zijn geweest. Dat gebeurt aan de hand van de thema's: Dagelijks Leven, Werken, Sleutelfiguren en Joodse Werkers. Tot slot zijn er een afsluiting, een bronnenoverzicht en een begrippenlijst te vinden. Zowel bij de personen als bij de thema's zijn vragen en opdrachten geformuleerd.

Voor het gebruik door leerlingen is een (gratis) docentenhandleiding beschikbaar, te bestellen via de website van Nationaal Monument Kamp Vught: www.nmkampvught.nl. Alle praktische informatie over de inhoud, toegang, doelgroep, gebruik, leerdoelen, opzet van de website en een mogelijke werkwijze is daarin opgenomen. ■

Een plechtigheid en een fascinerend verhaal

Op 7 maart 2006 vond op het Fons Vitae Lyceum in Amsterdam een plechtigheid plaats, waarin namens de Israëliëse staat de Yad Vashem onderscheiding voor hulp aan onderduikers werd uitgereikt. Het was de eerste keer dat de ambassade van Israël een dergelijke plechtigheid op een school organiseerde. Meer dan honderd 4-vwo leerlingen waren erbij aanwezig. Dit gebeurde op uitdrukkelijk verzoek van Louk Israëls, die als jongetje ondergedoken had gezeten bij de familie Kunnen in Heemskerk en die met deze onderscheiding postuum zijn oorlogsouders wilde eren en dat graag te midden van leerlingen wilde doen.

AAD STREEFLAND,
DOCENT GESCHIEDENIS
FONS VITAE LYCEUM

Louk Israëls, over wie Coen van Harten het meeslepende boek *De Zorg* schreef, dat in 2004 verscheen, had in 2005 al enige (gast)lessen over zijn onderduikgeschiedenis gegeven. Zijn relaas maakte grote indruk, vooral omdat achter het kleine jongetje van toen een – nog steeds jongensachtig – levend mens tevoorschijn kwam.

Hoewel de Tweede Wereldoorlog meer dan zestig jaar geleden is, blijkt het nog steeds de moeite waard de problematiek van die tijd naar voren te brengen en de keuzes, waarvoor individuen stonden dichterbij te brengen. En dat door iemand, die het zelf allemaal – hoe klein hij ook was – van nabij had meegemaakt.

Louk was vier was toen de oorlog uitbrak. Hij woonde met zijn ouders en zijn oudere broer in Zwolle, waar zijn vader een slagerij had op de Melkmarkt. Tijdens de oorlog viel het gezin uit elkaar, maar de twee broertjes bleven als door een wonder een groot deel van de oorlog op allerlei onderduikadressen samen. Hun verhaal is een aaneenschakeling van hulp, verraad en geluk. Samen zaten zij een tijdje ondergedoken in een hotel, in een psychiatrische inrichting, in de crèche van de Nederlandsche Schouwburg in Amsterdam en samen maakten zij de Duitse klopjacht

mee op de ondergedoken kinderen in boerderij *De Zorg* in de Haarlemmermeer. Daarna zou Louk zonder zijn broer bij de familie Kunnen, een katholieke familie met negen kinderen, in Heemskerk terecht komen. Loukie werd daar het tiende kind. Van die negen kinderen waren er afgelopen 7 maart drie aanwezig om voor hun overleden ouders de Yad Vashem onderscheiding in ontvangst te nemen.

Na een welkomstwoord van de rectrix en een vertegenwoordiger van de ambassade krijgt Louk Israëls het woord. De reden waarom hij graag voor een groot gehoor van leerlingen spreekt wordt snel duidelijk. Wil je leerlingen actief bij de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog betrekken, dan is een individualistische benadering van meer waarde dan een algemene.

Louk begon zo:

‘Het verhaal van de oorlog – van de Duitse bezetting van Nederland – kan op verschillende manieren worden verteld.

Ik zal twee manieren noemen:

Kort na de oorlog bestond het beeld dat de meeste Nederlanders goed waren:

- slechts enkele Nederlanders zouden fout zijn geweest;

Meer dan honderd 4-vwo leerlingen waren, op uitdrukkelijk verzoek van Louk Israëls, bij de uitreiking aanwezig.

Het gezin
Kunnen.

- er zouden veel helden en maar weinig verraders zijn geweest;
- velen zouden verzet hebben gepleegd;
- het devies van het Amsterdamse stadswapen luidde toch niet voor niets: Heldhaftig, vastberaden, barmhartig.

Dat verhaal bleek niet te kloppen.

Nu, anno 2006, is dit verhaal populair:

- veel Nederlanders waren fout;
- er waren veel verraders;
- het verzet stelde weinig voor;
- de meeste Nederlanders waren niet goed en niet fout;
- De Nederlanders waren niet zwart en niet wit, ze waren grijs.
- Met andere woorden ze deden niets of niet genoeg;
- Ze keken de andere kant op;
- Ze hebben alleen maar geprobeerd de vijf bezettingsjaren te overleven.

Maar ook dat verhaal klopt niet.

Het klopt in elk geval niet met mijn verhaal.

En dat verhaal wil ik jullie vanochtend vertellen.

Als Louk Israëls tegen het eind van zijn verhaal de balans opmaakt, dan komen in zijn onderduikgeschiedenis verraders voor: de politiecommissaris, die zijn vader arresteerde, de politieagent, die zijn moeder en zijn grootouders de dood in joeg en de Nederlandse marechaussee, die hem en zijn broer arresteerde. Maar een voornamere rol spelen mensen, die zonder meer heldhaftig kunnen worden genoemd, of in elk geval barmhartig en vastberaden: de hotelhouder Peters en zijn vrouw, de dominee en zijn medewerkers van kasteel Zwaluwen-

burg, de politieman die de dominee voor de razzia waarschuwde, de vele naamloze vrouwen die de broers van het ene naar het andere onderduikadres brachten, de ontslagen politiecommissaris, door wie zij uit de gevangenis kwamen, de familie Boogaard van *De Zorg*, de verzetsman Kees, mevrouw Lambou en tenslotte de familie Kunnen.

Ten huize van de familie Kunnen was het beeld van evenmin grijs.

'Mijn onderduikgezin in Heemskerk had het niet breed. We hadden altijd honger. We aten lawaaisoep en tulpenbollen en we stierven van de kou. Maar gelukkig waren er achter ons huis Duitse soldaten gelegerd. Achter onze tuin, achter het prikkeldraad lag hun oefenterrein. Als daar Duitse soldaten rondliepen, riepen mijn onderduikbroer Gerard en ik van achter dat prikkeldraad: 'Honger, honger!' En vaak kregen we dan hulp van de vijand; veel soldaten gaven ons wat brood, worst, spek.

En er was Koba, de oudste dochter. Ze werkte als schoonmaakster voor de Duitsers en ze had een Duitse soldaat als vriend. Dat heette fout, maar juist daarvoor had ik het goed, want ze nam heel wat eten voor ons mee.

Na de oorlog werden moffengrieten als Koba kaalgeschoren. Dat hebben ze bij Koba ook geprobeerd, maar de familie heeft dat voorkomen, want het gezin Kunnen kwam niet alleen voor anderen, maar ook voor elkaar op.

Koba heeft na de oorlog een paar maanden in een kamp voor politieke delinquenten gezeten. Zij wel, niet de politieman, die mijn moeder en mijn grootouders heeft verraden. Die zat na de oorlog bij de Politieke Opsporingsdienst.'

Als Louk Israëls zijn verhaal heeft beëindigd is het stil in de studiezaal.

Nadat Eldad Hayet namens de Israëlische ambassade het woord heeft gevoerd, worden de medaille en de oorkonde overhandigd aan de kinderen Kunnen. En er zijn bloemen.

Een indrukwekkende en leerzame ochtend, daar zijn alle aanwezigen het over eens. Leerlinge Marianne Bakker zal later schrijven: 'Als je een persoonlijk verhaal hoort over wat iemand heeft meegemaakt spreekt dat meer aan dan dat iemand een geschiedenisverhaal over hele grote groepen mensen vertelt'.

Loek Israëls vertelt zijn verhaal.

En Myrthe de Vries schrijft: 'Het grappigste vond ik het dat Louk Israëls, ondanks zijn leeftijd, nog steeds door zichzelf en anderen een paar keer Loukie werd genoemd. Alsof hij in zijn hart nog steeds een beetje het kleine jongetje van toen was.'

Achtergrondinformatie

Coen van Harten, *De Zorg. Louk Israëls' onderduikgeschiedenis* (Uitgeverij Aksant: Amsterdam 2004) 128 blz., € 9,90.

Zeer interessant hierbij: twee oude bijlagen van *Vrij Nederland*, beide geschreven door Anita van Ommeren en Ageeth Scherphuis.

16 maart 1985: *De Crèche*.

18 januari 1986: *De Onderduikers* (over de boerderij De Zorg).

OLIVIER HEKSTER

Voorstellingen van het oude Rome reflecteren vaak de manier waarop moderne dictators hun regime luister hebben bijgezet. Omgekeerd ontleenden die dictators inspiratie en legitimatie aan de titels en de megalomane dadendrang van de Romeinse keizers. Over die verstrengeling van oudheid en moderne tijd gaf Olivier Hekster onlangs op de VGN-geschiedenisdagen in Vught een reeks impressies. Hier een ingekorte weergave.

Reflecties van Rome

Kaart van het Romeinse Rijk onder Trajanus langs de nieuwe Via dei Fori Imperiali. Hierna kwam die van het 'nieuwe Romeinse Rijk'.

PROF.DR. O. HEKSTER IS HOOG-
LERAAR OUDE GESCHIEDENIS AAN
DE RADBOUD UNIVERSITEIT IN
NIJMEGEN.

Het schijnt dat paus Benedictus xvi één van zijn officiële titels zal opgeven. De pauselijke titulatuurlijst van 2006 zou niet langer de titel 'Patriarch van het Westen' bevatten. De titel 'Pontifex Maximus' blijft daarentegen bewaard. Hiermee valt de paus te omschrijven als directe opvolger van de religieuze autoriteiten van het oude Rome.

De Romeinse wereld is vaak een dankbaar voorbeeld geweest voor wereldleiders. In 1926 verklaarde de Britse premier Stanley Baldwin hoeveel hij geleerd had van de Romeinen:

'Rome ran her mighty race bearing her torch on high. Of those who came before, or those who followed after, none ran so far, so surely'.

Maar de erfenis van het antieke Rome is niet onproblematisch. Zoals zoveel perioden uit de geschiedenis, zijn ook de Romeinse republiek en keizertijd als voorbeeld gebruikt door regimes waarmee men niet graag geassocieerd wil worden.

Het nieuwe Rome

Gewapende Romeinen die in triomftocht voor monumentale marmeren gebouwen marcheren, zich verzamelen op grote open pleinen, geflankeerd door meer dan levensgrote grijze standbeelden en zuilengalerijen waaraan fascistisch aandoende banieren hangen. Het is een bekend beeld uit veel films die spelen in het oude Rome; dit wordt helder geïllustreerd door de beelden uit Ridley Scott's *Gladiator* (2000). Slechts zelden laat de cinematografie van Romeinse spektakelfilms de stinkende achterafsteegjes, wankel bovenwoningen of kleurrijke festivals zien, die eveneens (of misschien wel vooral) de werkelijkheid van de oud-Romeinse samenleving weergeven.

Dit beeld van de Romeinse architectuur heeft veel te maken met totalitaire Europese regimes uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Deze hebben zich in hun beeldvorming dusdanig gepre-

senteerd als erfgenamen van het antieke Rome, dat hun interpretatie van dat antieke Rome dominant is geworden.

Hierbij is vooral het fascistische Rome van Mussolini van belang. Het zal voor weinigen nieuws zijn dat de term 'fascisme' is afgeleid van *fasces*; de symbolen van de macht van Romeinse magistraten. Maar de relatie tussen het Rome van de oudheid en dat van Mussolini ging veel verder dan de naam. Op vele manieren probeerde de duce zijn regime te presenteren als de logische reïncarnatie van de grootsheid van de oudheid. Dit komt goed tot uiting op de *Piazza Augusto imperatore* in Rome. Centraal op dit plein staat een enorm mausoleum, gebouwd door keizer Augustus (31 v.Chr.–14 n.Chr.), toen deze nog om de macht over het Romeinse rijk streed, en duidelijk moest maken dat hij altijd – zelfs na zijn dood – in Rome zou blijven. Dicht in de buurt ervan stond de *Ara Pacis*, het altaar voor de vrede dat op 30 januari van het jaar 9 v.Chr. gewijd werd om de vrede te vieren die de grote overwinningen van Augustus het Romeinse rijk gebracht hadden.

Op 23 september 1938, de 2000ste verjaardag van Augustus, maakte Mussolini door een volledige herorganisatie van de omgeving duidelijk dat hij als diens opvolger gezien wilde worden. De *Ara Pacis* werd naar de Tiberoever verplaatst, en rondom het mausoleum werden gebouwen neergezet die met mozaïeken en reliëfs Mussolini expliciet als de nieuwe keizer presenteerden. Tweeduizend jaar na de geboorte van Augustus had Rome een nieuwe keizer, en zijn rijk was de opvolger van het oude Rome.

Ook op andere plaatsen in de stad werd deze boodschap verwoord. Van het paleis van Mussolini werd een nieuwe brede weg aangelegd die door en langs de gerenoveerde keizerfora naar het Colosseum liep. Nog steeds is in Rome de zuil zichtbaar die markeert wie voor deze 'renovatie' van de antieke erfenis verantwoordelijk was.

Langs de nieuwe Via dei Fori Imperiali liet Mussolini kaarten aanbrengen, die stap voor stap de ontwikkeling van het Romeinse rijk lieten zien. Van een kleine stadstaat, via uitbreidingen in Spanje en Griekenland tot het rijk van Augustus, en uiteindelijk tot aan de grootste

omvang van het rijk onder de regering van Trajanus (98–117 n.Chr.).

Vier kaarten hangen er nog steeds. Maar ten westen van de vierde kaart liet Mussolini nóg een kaart aanbrengen, die inmiddels is verwijderd. Hierop was het nieuwe Romeinse rijk te zien, met daarop de overwinningen die onder de fascistten waren behaald.

Deze overwinningen brachten Rome niet alleen terug naar het niveau van de oudheid, ze werden zelfs met behulp van de waarden van antiek Rome gehaald. Zo werd de bezetting van Tripolitania in 1911 met terugwerkende kracht met antiek-Romeinse hulp bereikt. Een tekening laat een Italiaanse matroos zien die het zwaard trekt van een op een strand liggend skelet van een Romeinse soldaat. De tekst laat nog minder aan de verbeelding over: 'Italië neemt het zwaard van het antieke Rome ter hand'.

'Wort aus Stein'

Ook buiten het centrum van Rome werd de parallel tussen fascistisch en antiek Rome architectonisch duidelijk gemaakt. Naar aanleiding van de wereldtentoonstelling die in 1941 gehouden zou worden, vervolgens verzet werd naar 1942 (de twintigste verjaardag van het regime) en uiteindelijk door de oorlog niet doorging, werd aan de zuidkant een wijk gebouwd die als een fascistische variant van het oude Rome omschreven zou kunnen worden; de *Esposizione Universale di Roma*. Grote marmeren monumenten echoën Romeins verleden. Het meest herkenbaar is waarschijnlijk de nieuwe variant van het Colosseum, het *Colosseo Quadrato*. Maar de echo is ook terug te vinden in het *Museo Della Civiltà Romana*, waarin de bekende kunstwerken uit de Romeinse tijd in gipsen kopieën bij elkaar zijn gezet. Dit museum is waarschijnlijk het bekendst om de grote maquette van Rome, die een interessante rol heeft gespeeld in de manier waarop het fascistische beeld van het oude Rome het huidige beeld beïnvloedt.

Op het strand van Tripolis: 'Italië neemt het zwaard van het antieke Rome ter hand'.

De interpretatie die Mussolini aan het antieke Rome gaf – groots, kil, en strak – valt terug te vinden in de manier waarop Hitler probeerde de antieken na te volgen. Dat ook hij zich daaraan wilde spiegelen is duidelijk: 'Ik wil dat Duitse gebouwen over duizend jaar bekeken worden zoals wij de Griekse en Romeinse oudheid bekijken', zou hij Albert Speer toegefluiserd hebben.

Het belang van architectuur om de nazi-ideologie te verwoorden wordt verder ook duidelijk door Hitlers beschrijving van architectuur als *Wort aus Stein*.

Rome was de enige stad waar Hitler langere tijd als toerist verbleef, met geweldig enthousiasme. Mussolini, die zich tot dan toe erop had laten voorstaan nooit een voet in een museum gezet te hebben, werd door zijn voornamaste gast van het ene museum naar het andere monument gesleept, tot zijn grote ergernis. Vooral het Pantheon vond Hitler indrukwekkend.

Een vergelijking tussen de maquette van het nieuwe Berlijn en van het antieke Rome is in dezen interessant. Rome

wordt niet alleen nagevolgd, maar ook overtroffen. Zo stelt de 'Grosse Halle' het Pantheon volledig in de schaduw.

De nieuwe Nero

De genoemde maquettes illustreren ook op een heel andere manier de invloed die fascistische interpretaties van het antieke Rome gehad hebben op het huidige beeld van de oude Romeinen.

Een beroemde scène van de film *Quo Vadis* uit 1951 toont Nero (een briljante rol van Peter Ustinov) die het Rome laat zien dat hij na de brand van 64 n. Chr. wil bouwen.

Tegen de tijd dat de film uitkwam leek de meest voor de hand liggende parallel die tussen Nero en Stalin, zoals ook in publiciteit rondom de film werd gesuggereerd: *'in the dark days that seem to be threatening us ... [the film] cries out a creed of non-violence and a just resistance to godless aggression'*. Maar de maquette die getoond werd, was de onder Mussolini gebouwde variant. En toen in 1943 door MGM een nieuwe verfilming van Henryk Sienkiewicz' *Quo Vadis* (1900) werd aangekondigd, was de publiciteitsmachine eenduidig. Dit historisch spektakel zou de opkomst van het christendom beschrijven en, werd toen gesteld: *'an oppression that threatened its destruction through Nero, the despotic, brutal, ruthless Hitler of his day ...'*

De fascinatie van Hitler en Mussolini voor de Romeinse oudheid werd tegen hen gebruikt. Doordat zij zich als opvolgers van Romeinse keizers presenteerden, was het gemakkelijk de dictators gelijk te stellen met Nero, de bekendste wrede keizer uit de Romeinse geschiedenis. De stadsontwerpen van Hitler en Mussolini werden gekoppeld aan de megalomane plannen van Nero, die via Peter Ustinov's rollende ogen en sardonische lach eenduidig het vleesgeworden kwaad uitbeelde.

The Sign

In 1942 werd verder de oorspronkelijk in 1932 uitgebrachte Cecil B. DeMille film *The Sign of the Cross*, die ook in keizerlijk Rome speelde, opnieuw vertoond. Twee filmposters geven een duidelijke omschrijving van de versie van 1942.

De verschillen zijn opvallend; van de kruisvormige formatie van de gevechtsvliegtuigen tot de aanprijzing: *'You've added a glorious chapter, lads, to the greatest story ever told'*.

Voor de toeschouwers die de weinig subtiele boodschap niet doorhadden werd er een nieuwe proloog aan de film toegevoegd. Twee Amerikaanse geestelijken (één protestant, één katholiek), aan boord van een vliegtuig richting Rome om propagandabriefjes af te werpen, leggen aan de piloot de geschiedenis van de stad uit: *'Nero thought he was master of the world. He cared no more for the lives of others than Hitler does ...'*

Natuurlijk wordt het vliegtuig beschooten, en in een fenomenale scènewisseling verandert de rook van het luchtafweergeschut in de rook van de brandende stad, met het onvermijdelijke demonische gekakel van de keizer daardoorheen.

Nero, Mussolini en Hitler werden uitwisselbaar, en de manier waarop Nero's Rome werd vormgegeven was op de fascistische duiding van de antieke wereld gebaseerd.

Reflecties van het heden

Deze filmvariant van het antieke Rome heeft de basis gevormd van een groot aantal andere films. Een speciale vermelding verdient Stanley Kubrick's *Spartacus* (1960), waarin communisme – en niet fascisme – een centraal thema wordt, zonder dat de cinematografie verandert.

Het Rome dat filmkijkers in 2000 in *Gladiator* te zien kregen, is gebaseerd op een beeld dat een reactie vormde op de fascistische duiding van het antieke Rome. Tegelijkertijd suggereerden de filmmakers dat hier een wetenschappelijk verantwoorde variant van de Romeinse geschiedenis getoond werd.

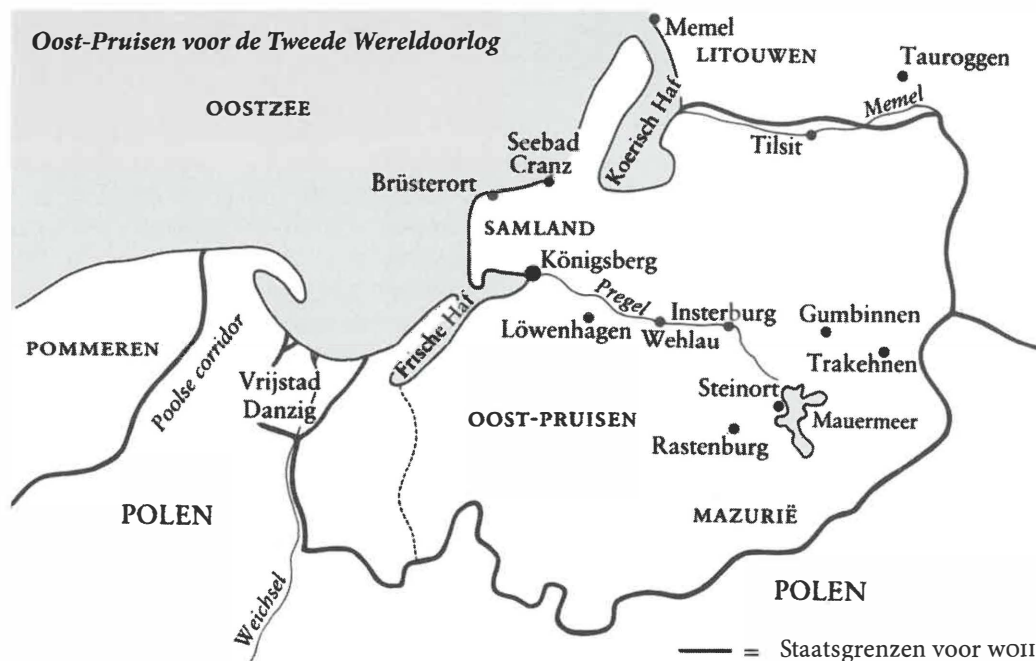
Diezelfde pretentie wordt verwoord door de producenten van de serie *Rome*, die de afgelopen maanden op verschillende televisiezenders te zien was. Ook hier moet het wetenschappelijk gehalte van de serie niet overdreven worden – en ook hier zijn regelmatig scènes te zien die uit een film van Leni Riefenstahl geplukt lijken te zijn. Maar daar tegenover staat innovatie: Rome is smerig. De kromme straatjes, rottende wonden, en kleurrijke kleren laten een nieuw beeld van het antieke Rome zien, dat dichterbij de antieke werkelijkheid staat.

Begin eenentwintigste eeuw is een nieuw antiek Rome te ontdekken; een aardere, individuelere en misschien ook wel minder 'ideologische' stad. Zoals zo vaak blijken beschrijvingen van het verleden reflecties van het heden.

Natuurlijk zijn er in het verleden veel meer reflecties van het oude Rome geweest – en zijn huidige reflecties lang niet alleen op het fascistische Rome-beeld gebaseerd. De manier waarop de Verenigde Staten zich architectonisch en, tot op zekere hoogte, organisatorisch op de Romeinse Republiek baseerden, is bijvoorbeeld eveneens opmerkelijk. Ook is de 'fascistische reflectie' niet altijd zo helder als hierboven geschetst. Het negatieve Nero-beeld kon bijvoorbeeld hand in hand gaan met een reclame uit de jaren vijftig waarin de keizer als voorbeeld voor aangename luxe werd gepresenteerd:

'Make like Nero ... in Quo Vadis shorts'.

Maar ook dat zal waarschijnlijk niet de associatie zijn geweest die Stanley Baldwin in 1926 voor ogen had. Zoals gezegd, historische voorbeelden zijn vaak problematisch. Het oude Rome is geen uitzondering.

Van kroningsstad tot oorlogsbuit

De gravin

Königsberg, hoofdstad van het voormalige Oost-Pruisen, sinds 1701 stad waar de Hohenzollerns zich tot koning lieten kronen, is in Duitsland vrijwel uit de collectieve herinnering verdwenen, alle inspanningen van Marion, Gräfin Dönhoff ten spijt. In 1962 publiceerde zij *Namen die keiner mehr nennt*. Löwenhagen, waar de grafelijke familie in de plaatselijke kerk al sinds mensenheugenis een herenbank had, heet nu Komsomolsk.

Wie ruim een halve eeuw later de kerk van nabij beziet, zou kunnen denken dat het nog steeds 1945 is. Op een vermolmd balk die eens onderdeel uitmaakte van de torenspits heeft een ooievaarspaar zijn nest gebouwd. Onder de toren bevinden zich nog de gaten van de beschietingen.

Het kwam zoals het komen moest, luidde de nuchtere conclusie van de gravin. Al in de jaren dertig zeiden wij tegen elkaar bij kapitaalinvesteringen: *‘Die Russen werden sich freuen’*.

De gravin heeft jaren in Hamburg

gewoond. Ongetwijfeld handig voor een uitgever van het weekblad *Die Zeit*. Maar haar voorliefde voor het nabijgelegen Blankenese had ook een andere reden: het landschap daar lijkt sterk op dat uit haar kinderjaren, ook al is het strikt genomen een pover surrogaat. ‘Een kikvors hab ik er nog nooit gezien. Soms is het al het zomer voordat ik de eerste vlinder in de gaten krijg en ’s nachts hoor ik alleen het geluid van voorbijrijdende auto’s of het slaan van deuren, wanneer iemand in- of uitstapt. Het is een armzalige wereld’. Vandaar die liefdesverklaring aan de Oost-Pruisische wereld van haar kinder- en jeugdijaren waarin de natuur zich aan haar als een groots, symfonisch gedicht openbaarde. ‘De geluiden, die duizendvoudige geluiden die zich onuitwisbaar in ons geheugen hebben genesteld. Hoe veel verschillende geluiden hoorde je niet als je in de schemering voor het huis zat. De gierzwaluwen met hun hoge fluittoon scheerden in een ongelooflijk tempo om het slot, even later gaven de vleermuizen al zigzaggend een dansvoorstelling ten

beste, en vlak daarna klonk bij het invallen van de duisternis het geluid van een bosuil. Dikwijls wanneer het al heel laat in de avond was geworden, maakten we nog een wandeling naar de vijver waar honderden kikvorsen een fantastisch concert gaven – zo luid dat je je stem moest verheffen om je verstaanbaar te maken.

Het Oost-Pruisische landschap is als een sprookjesland, waarop zelfs de tijd geen vat heeft, peilloos diep in de herinnering verzonken. Wanneer ik aan de bossen en de meren van Oost-Pruisen denk, aan de uitgestrekte weidegronden en oude alleëen, dan ben ik ervan overtuigd dat zij nog even onvergankelijk mooi zijn als toen, toen zij ‘Heimat’ voor mij waren.’

Het verlies heeft zij inmiddels allang geaccepteerd: *‘Vielleicht ist dies der höchste Grad der Liebe, zu lieben, ohne zu besitzen’*.

DR. ROB DE RUIG IS HISTORICUS.

Van Königsberg tot Kaliningrad

In de twaalfde en dertiende eeuw werden vanuit het Duitse Rijk gebieden ten oosten van de Elbe, bewoond door Pruisen en Saamen, gekoloniseerd en gekerstend. De Duitse Orde verwierf tijdens

De eerste koningskroning in Königsberg van 18 januari 1701.

deze kruistochten een groot gebied langs de Oostzee. Aan de oever van de Pregel op een heuvel bouwden de ridders het kasteel Königsberg (1255), waaromheen zich een handelsstad ontwikkelde. Dit werd de zetel van de grootmeester van de Orde. In de vijftiende eeuw nam het gezag van de Duitse Orde af. Vanaf 1525 is er sprake van een hertogdom Pruisen. Door vererving komt dat in handen van de keurvorst van Brandenburg, die zetelde in Berlijn. In 1701 kreeg deze de titel 'koning' en ging zijn hele gebied Pruisen heten. In de loop van de achttiende eeuw breidden de koningen hun rijk uit naar het westen en sloten de oostelijke gebieden door middel van een aantal veldslagen aaneen ten koste van Polen. Königsberg, als belangrijkste stad in het oude stamgebied Pruisen, was de plaats waar de koning werd gekroond.

Van oudsher was Königsberg een handelsstad, met een ijsvrije haven aan de Oostzee en als lid van de Hanze met vele Hollanders over de vloer. Vanaf midden zestiende eeuw was er ook een universiteit. In het steeds groter wordende Pruisen is, mede door de vele handelscontacten en de wat grotere afstand van het centrum van de macht, Königsberg (de Hollandse naam) een centrum geworden van cultuur en Verlichting. Waar mensen verbleven als de filosoof Immanuel Kant, als Herder, Heinrich von Kleist en Hoffmann, en in de twintigste eeuw Käthe Kollwitz en Hannah Arendt. Na de Eerste Wereldoorlog bleef de stad en het gebied eromheen Duits, Oost-Pruisen. Tijdens de opmars van de Russen naar het westen in de Tweede Wereldoorlog werd het bezet en de stad bleef na 1945 in Russische handen onder de naam Kaliningrad, een van de ijsvrije Russische havens. Tot de val van de USSR was het gebied met zijn marinehaven zo goed als ontoegankelijk voor bezoekers uit het Westen.

Heimwehtourisme

Nog even was er in 2005 een flauwe opleving van de belangstelling voor de regio toen Poetin, Schröder en Chirac ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad elkaar aan de monding van de Pregel ontmoetten. Van een ontspannen, laat staan feestelijke sfeer was echter geen sprake. Polen en Litouwen, beide lid van de Europese Unie, moesten kennelijk boeten voor het bedroevende isolement waarin de Russische enclave aan de Oostzee is komen te verkeren sinds de onafhankelijkheid van Litouwen. Zij bleken niet te zijn uitgenodigd. De viering van het jubileum was een zuiver Russische aangelegenheid, vond Poetin. 'Wie mijn gasten zijn, bepaal ik.'

Ooit, in het begin van de jaren negentig, had de gravin, uitgenodigd voor een conferentie over de toekomst van het

Oostzee-gebied de Russen met klem aanbevolen de regio nauw te laten samenwerken met de drie Baltische staten en daardoor voorwaarden te creëren voor aansluiting bij de Europese Unie. Schröder zal het ongewijfeld met haar eens zijn geweest.

Toch waagde hij het niet Poetin, met wie hem een 'Männerfreundschaft' verbond, tegen te spreken. Wat kon hij ertegenin brengen wanneer de leider van een wereldmacht in verval nog eens groots de overwinning op nazi-Duitsland in 1945 wilde vieren?

Waarom ook zou Poetin weigeren de veteranen uit de sovjettijd, behangen met medailles uit de Grote Vaderlandse Oorlog, terwille te zijn? Pjotr Tschagin, één van hen, had de medaille hem uitgeleend na de val van de vesting Königsberg altijd gekoesterd als een kostbaar kleinood.

Dat Königsberg, sinds 1946 Kaliningrad geheten, was bovendien voor een zeer groot gedeelte verwoest en in de sovjet-tijd is er geen enkele poging ondernomen de stad in de oude staat te herstellen. Zij die er vroeger hadden gewoond en in de jaren negentig weer een bezoek konden brengen, herkenden vrijwel niets meer.

Sommigen hadden, zoals een van hen met wellicht enige overdrijving schreef, zelfs het gevoel dat zij in Irkoetsk rondwandelden in plaats van in de stad van hun kinderjaren.

'Erschreckende Geschichtslosigkeit?'

Tschagin, en vele oudstrijders met hem, hadden aan die Heimwehtouristen uiteraard geen enkele boodschap. Wanneer hij al die Duitse achternamen te vaak hoorde, had hij het gevoel dat de oorlog nog steeds niet was afgelopen. Was het al niet pijnlijk

genoeg om in die geïsoleerde verarmde enclave, waar zelfs de vloot niet behoorlijk kan worden onderhouden, elke dag herinnerd te worden aan het feit dat de Sovjetunie in de Koude Oorlog aan het kortste eind had getrokken?

Zonder geld uit Duitsland zou de majestueuze Dom nog steeds een ruïne zijn. De inwoners van de enclave zien bovendien dat het levenspeil in de buurlanden Polen en Litouwen zich in opgaande lijn bevindt.

Hoe lang, aldus de retorische vraag van een bezoeker uit het Westen, wordt de onvrede verhuuld door een eindeloos bestuurlijk improvisatievermogen en een vlucht in alcohol en drugs van de bewoners?

Als men hen vraagt of zij in hun gebied geloven als een toekomstig Hongkong aan de Oostzee, luidt het antwoord steevast: 'Voor de volle honderd procent, mits de Chinezen zelf komen en zich hier blijvend vestigen'.

Alles bleef ook in 2005 bij het oude: de zoveelste officiële viering met die dwingende torpedoboot op het plein, als symbool van de eens zo trotse marine, diende om al die oudgedienden ervan te overtuigen dat de naam van de stad Kaliningrad was en bleef.

Was 1945, het jaar van de overwinning niet veel belangrijker dan dat 'Duitse' jaar 1255, het jaar waarin de ridders van de Duitse Orde op een heuvel aan de rivier de Pregel een burcht hadden opge-

richt en deze ter ere van hun aanvoerder, koning Ottokar van Bohemen, Königsberg hadden genoemd? Schröder hield zich in Kaliningrad dus opvallend stil. De oppositie in Duitsland interpreteerde dit zwijgen als uiting van 'erschreckende Geschichtslosigkeit'. Daar valt weinig tegen in te brengen, maar hij zou ongetwijfeld door zijn Russische gastheer van 'erschreckende Taktlosigkeit' zijn beschuldigd wanneer hij openlijk protest had aangetekend tegen de wijze waarop de gastheer de festiviteiten naar zijn hand zette.

Oorlogsbuit

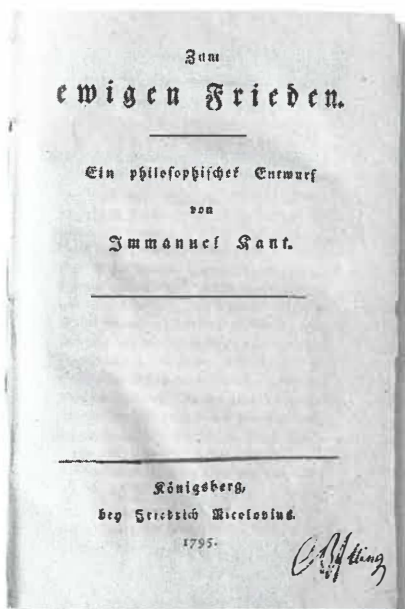
Het blijvendst resultaat van de herdenking van 750 jaar Königsberg is vermoedelijk het lijvige boek van Jurgen Manthey, *Königsberg, Geschichte einer Weltbürgerrepublik*. In deze cultuurhistorische studie van meer dan 700 pagina's, waarin ook een aantal biografische schetsen van befaamde kunstenaars en wetenschappers uit deze stad is opgenomen, heeft hij voor de dramatische finale slechts zeven pagina's gereserveerd. Dit is weinig, maar Manthey richt zich op de beschrijving van de uitzonderlijk liberale 'weltoffene' handelsstad uit vroeger tijd. Niet op Kaliningrad, oorlogsbuit, bevolkt door immigranten uit Oekraïne, Polen, Wit-Rusland en, naar in de jaren negentig bekend is geworden,

zelfs door Duitse weeskinderen die direkt na de oorlog met bijzondere kindertransporten naar de enclave werden vervoerd en zich in de tijd van glasnost en perestrojka hun leven vóór de russificering durfden herinneren.

Wat Manthey over de periode 1945-1950 meedeelt, is weliswaar in grote lijnen wel min of meer bekend, maar juist dat enkele detail, opgediept uit recent openbaar gemaakte sovjetrapporten van meer dan een halve eeuw geleden, doet iets van de verschrikking vermoeden. Die verschrikking en niets anders is mijns inziens de oorzaak van de collectieve verstarring toen de datum van de officiële herdenking naderde en de Russische centrale bank niets anders wist te verzinnen dan de uitgifte van een herdenkingsmunt met daarop de tekst '750 jaar Kaliningrad'.

Dan had de plaatselijke wodkafabrikant zich toch heel wat inventiever getoond toen hij belangstelling voor het Duitse verleden probeerde te stimuleren door het etiket te voorzien van een afbeelding van het standbeeld van keizer Wilhelm I en het befaamde koningsslot. Het standbeeld heeft de oorlog niet overleefd, het slot was weliswaar in 1945 een ruïne geworden, maar had, net zoals de Dom nu, wel degelijk kunnen worden geres-taureerd wanneer Leonid Brezjnef dit in 1968 niet voorgoed onmogelijk had gemaakt. De laatste restanten werden toen opgeblazen, overigens niet zonder protesten uit de bevolking die ongetwijfeld het ontstaan van een zoveelste barre vlakte vreesde. Brezjnef moest de officieren van het Rode Leger zelfs met degradatie dreigen wanneer zij niet ophielden tegen de 'sanering' oppositie te voeren.

Manthey zelf probeerde tijdens een van zijn bezoeken aan de stad door een verwijzing naar het verre zoveel 'onschuldiger' tsaristische verleden dat oorlogsverleden en de jaren daarna althans te benoemen. In zijn magnum opus besteedt hij aan dit intermezzo van slechts vier jaar tijdens de Zevenjarige oorlog van 1756-1763 naar verhouding veel aandacht. De stad, waar tot dan de sfeer soms wat protestants zwaar op de hand was geweest, onderging een ware verjongingskuur door de aanwezigheid van vele danslustige Russische officieren

Silhouet-afbeelding van Kant, eind achttiende eeuw.

die zelfs bedaalde matrones het hoofd op hol brachten.

‘Van heinde en verre kwamen de beste muzikanten naar de stad... Kort gezegd, bij ons kon je al wat nieuw en goed was met eigen ogen aanschouwen en met zekerheid kan worden gezegd dat de Pruisische inwoners sinds het begin van het koninkrijk in hun hoofdstad nooit zoveel pracht en praal hebben gezien als toen.’

Frederik II heeft het de inwoners van de stad nooit vergeven dat zij, uitgerekend op zijn verjaardag, de eed van trouw aflegden aan de Russische tsarina. Hij heeft de stad de rest van zijn leven dan ook gemedend.

‘Was het niet beter geweest’, vroeg Manthey zijn Russische vrienden en collega’s tijdens een ongedwongen samenzijn in restaurant De Twaalf Stoelen, ‘wanneer die vier jaar Russische heerschappij over Königsberg tot in lengte van jaren had voortgeduurd? Wat was de stad dan niet alles bespaard gebleven?’ ‘Wanneer ik al op instemming had gerekend’, vervolgde hij, ‘kwam ik bedrogen uit – misschien met het oog op de toestanden buiten ons etablissement, de bejaarde vrouwen op het trottoir met een bosje peterselie of vijf appels als handelswaar waarmee ze het hoofd boven water proberen te houden, en vlak om de hoek de villa’s van de Nieuwe Rijken achter hoge muren, bewaakt door lijfwachten met waakhonden.’

Uit Manthey’s magnum opus blijkt overduidelijk dat ook hij met de recente geschiedenis geen raad weet. Zijn Königsberg, door de Poolse corridor in 1919 van de rest van het rijk afgesneden en daardoor ook economisch zwaar getroffen, is voor hem feitelijk al in 1933 ter ziele gegaan.

Of preciezer geformuleerd, het ging ter ziele op die beruchte 20ste juli 1932, toen de Pruisische minister-president Otto Braun, uit Königsberg afkomstig, werd afgezet, de constitutie met behulp van noodverordeningen buiten werking werd gesteld en Braun zelf geen andere weg overbleef dan die van het strikt juridische protest waarvoor al die beschaafde, door Manthey vereeuwigde Königsbergers al sinds Immanuel Kant zo’n uitgesproken voorkeur hadden gehad.

Uiteraard veranderde dit werkelijk niets aan de situatie. Dus zetelden er sinds die 20ste juli 1932 twee Pruisische regeringen in Berlijn, concludeert Hagen Schulze in zijn standaardwerk *Die Weimarer Republik*: het Rijkskommissariaat op last van Von Papen dat de feitelijke macht bezat, en de wettige Pruisische regering die door het Staatsgerichtshof van Leipzig in het gelijk was gesteld en het recht aan haar zijde had. Een tragikomedie die tot het grote publiek destijds nauwelijks doordrong.

Hongerdood

De echte tragedie, gevolg van de ‘bruine vloedgolf’ die ook Königsberg niet had kunnen weerstaan, voltrok zich ruim twaalf jaar later. Diegenen die in de winter van 44/45 niet in staat waren geweest te vluchten, restte na de oorlog in het Russische gedeelte van Oost-Pruisen, sinds 1946 Kaliningrad Oblast geheten, de hongerdood.

Jürgen Manthey citeert uit een rapport van de militaire gouverneur van de regio, in april 1947 geschreven aan de minister van Binnenlandse Zaken. Er blijken dan nog ruim honderdduizend Duitsers in het gebied te wonen. Het merendeel is te zwak en te ziek om in het eigen levensonderhoud te voorzien.

De gouverneur maakt voor het hele gebied, dat ongeveer de omvang heeft van de drie noordelijke Nederlandse provincies, zelfs melding van een twaalf-tal gevallen van kannibalisme tijdens de hongervinter van 1947/1948.

‘De aanwezigheid van Duitsers in Russische huishoudingen als slechtbetaald of zelfs ongesalarieerd personeel draagt tot ontwikkeling van spionage bij’, vervolgde hij.

Uiteraard wist hij hoe populair een dergelijk spookbeeld in Moskou was.

‘Derhalve zie ik het als zinvol de vraag naar een georganiseerde evacuatie van de Duitsers naar de Sovjetzone in het oosten van Duitsland te stellen. Ik wacht op uw aanwijzingen.’

In oktober 1948 verlieten de laatste Duitsers het gebied.

Misschien, zo oppert Manthey, was dit schrijven van de gouverneur zelfs een door nobele motieven ingegeven poging om de Duitsers, die niets liever wilden dan vertrekken, te hulp te komen.

Wraak

Ook Lew Kopelew, uit de Oekraïne afkomstig, germanist en officier in het Rode Leger, wist al die eerste dag op Oost-Pruisische bodem in oktober 1944 dat ‘Polen en wij’ het gebied zouden behouden. ‘Nadat wij op de

Königsberg, het oude centrum.

De binnenhaven, eind negentiende eeuw.

landkaart precies de grensovergang hadden getraceerd', aldus Kopelew, 'commandeerde ik: Allemaal eruit voor een plaspauze! Wij vonden het bijzonder komisch van onszelf dat wij, naast elkaar staande aan de rand van de weg, op deze wijze onze intocht in dat vervloekte vijandelijke gebied celebrierden'.

Tijdens zijn 'Einmarsch in Ostpreussen' gaf hij uiting aan de algehele verbazing in zijn compagnie over de 'sprookjesachtige rijkdom' die zij in dit gebied met zijn fraaie boerenhoeves en stamboekvee aantroffen. Overal waar zij kwamen was het overigens doodstil. Het enige wat die stilte doorbrak was het geloei van goed doorvoede koeien die over de weg zwierven zonder dat er iemand was om ze voer te geven of te melken. Uiteraard gaf deze verbazing ook voedsel aan gevoelens van woede en wraakzucht bij boerenjongens, menigmaal zelf afkomstig uit gebieden die door de Duitse Wehrmacht waren geteisterd. 'Onze vrachtwagen', zo vervolgde Kopelew, 'knetterde over een Duitse rijksweg, omzoomd door bomen die op een regelmatige afstand van elkaar waren geplant. Onder de platgetreden sneeuw glansde glad asfalt. Na enkele minuten reden wij door een tunnel van vuur over een smalle bochtige dorpsstraat. Verstikkend heet was het en onheilspellend: sproeiende vonken-

regens, vliegende vuurzeeën.' 'Zijn er hier zware gevechten geweest?' vroeg Kopelew verbaasd aan een soldaat van een andere compagnie. 'Welnee, die zijn toch allemaal vertrokken, voordat wij kwamen, er is niet één burger gebleven.' 'Hebben zij dan mijnen gelegd en tot ontploffing gebracht?' 'Wie, de Duitsers? Welnee – Er waren toch helemaal geen mijnen, wij hebben de zaak zelf in brand gestoken.' 'Waarom dan?' 'Ach, weet ik veel. Gewoon, voor de lol.'

Deze aanvangsscène zou zich met telkens wisselende bezetting en op verschillende schaal duizendvoudig herhalen. Het draaiboek was onveranderlijk gericht op de bevrediging van één oerdrift: wraak.

Kopelews afschuw van de grootscheepse verwoestingen en moordpartijen die als 'medelijden met de vijand' werd geïnterpreteerd en die hij tenslotte met tien jaar dwangarbeid in een strafdorp zou moeten bekopen, richtte zich tegen die helse cyclus van wraak en weerwraak. Met de vijand behoeven we geen medelijden te hebben, vond Kopelew, maar met ons zelf wel. Zinloze vernielingen schaden ons, niet hen. Een medelijdend schouderophalen was het antwoord.

Overigens was ook hij geen heilige: zo trachtte hij een van zijn superieuren nog te verblijden met een gestolen jachtgeweer en enkele prenten van Albrecht Dürer.

Een ingehouden lofzang

In het weinig beproefde genre van de stadsgeschiedenis heeft Manthey een bijzondere prestatie geleverd. 'Fürstenlob' kent een rijke traditie, 'Bürgerlob', overtuigend verwoord, heeft bijna curiositeitswaarde in de Duitse historiografie. Hij is duidelijk verliefd op Königsberg en heeft voor de stad en haar bewoners die bij menige gelegenheid burgerzin hebben getoond een monument van woorden opgericht. Zijn bijzondere voorliefde geldt diegenen die door 'Selbst-und lautdenken' voor onrust hebben gezorgd. Zij waren in Königsberg talrijker dan elders in Brandenburg-Pruisen.

Wanneer Engeland in de negentiende eeuw 'the workshop of the world' genoemd werd, dan was Königsberg in de eerste helft van die eeuw de 'workshop Deutschlands', waarin gewerkt werd aan het maatschappelijk en politiek bestel waarin wij vandaag nog leven, aldus Manthey.

Zijn toon is doorgaans nuchter en zakelijk. Wat hij wil is eerherstel. Toch kan hij soms zijn boosheid moeilijk bedwingen. Zoals elke minnaar immers heeft hij een scherp oog (en oor!) voor alles wat het object van zijn genegenheid bedreigt. Niemand heeft de donderwolken die de naderende storm aankondigen eerder in de gaten dan hij.

De scheldkanonnades waarmee koning Friedrich Wilhelm IV in de jaren veertig van de negentiende eeuw tekeer ging tegen de liberalen uit de stad beloofden weinig goeds voor de toekomst. De vorst had met name zijn besneden liberale tegenstanders graag persoonlijk opgeknoopt en daarmee de hele 'Clique, die mit Franzosensinn und Franzosenmitteln wirkt'.

Die gesloten racistische waanwereld, doorgaans toch geassocieerd met de vroege twintigste eeuw, tref je kennelijk tot in de kleinste bijzonderheden al aan in de koortsige 'Verleumdungsdelirien' van de man die als 'Romantiker auf dem Thron' te boek staat: een wel heel misleidende benaming.

Jürgen Manthey

Königsberg

Geschichte einer Weltbürgerrepublik / Hanser

Jürgen Manthey, *Königsberg – Geschichte einer Weltbürgerrepublik* (Carl Hanser Verlag: München/Wien 2005) 736 blz.

De citaten van Lew Kopelew stammen uit *Aufbewahren für alle Zeit!* (Deutscher Taschenbuch Verlag: München 1976). Dit boek is niet meer leverbaar, maar zal in 2006 worden herdrukt.

Weltbürgerrepublik

Veel aandacht besteedt Manthey aan de achttiende en negentiende eeuw. In deze periode is de stad het dichtst bij het ideaal van Weltbürgerrepublik gekomen met zijn bevolking van geleerden, kooplieden en aristocraten uit het Baltische gebied, die 's winters in hun stadspaleizen vertoefden.

Levendig intellectueel verkeer sloot nadrukkelijk vrouwen niet uit. Theodor von Hippel (1741-1796), lange tijd burgemeester, toonde zich in zijn *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber* een uiterst radikaal, principieel voorstander van haar emancipatie die hij in de eerste plaats als een politieke emancipatie zag. Vrouwen zijn, zoals hij het formuleerde, 'bürgerfähig', evenzeer als mannen in staat hun rechten en plichten als burger te vervullen en, tot dan toe, uitsluitend door een onzalige, rigide taakverdeling veroordeeld tot het huishouden. 'Wanneer zal vrije keuze van beroepsuitoefening niet langer het koninklijk voorrecht van mannen zijn? Wanneer

zullen vrouwen het mensenrecht deels achtig worden zelf 'mit Lust und Liebe' hun rol in de maatschappij te spelen? Heeft God bij de andere sexe een fout gemaakt? Of zijn het de mannen die tegen de wil van de Schepper in jegens hen grof onrecht begaan?'

Ongetwijfeld verwoordde Von Hippel met een dergelijk pamflet niet de communis opinio van de mannelijke bevolking van Königsberg, maar niemand zag in de man een wereldvreemde zonderling. Verzot op het intellectuele debat als hij was, heeft hij ongetwijfeld anderen beïnvloed en doen twijfelen aan vanzelfsprekende waarheden.

Dochters uit de gegoede burgerij als Fanny Lewald (1811-1889), later als schrijfster bekend geworden, werden aangespoord vragen te stellen wanneer zij iets niet begrepen.

'Wanneer een wagen ons passeerde vol met vaten of kisten, vroeg mijn vader kort en zakelijk naar de inhoud. Wisten wij het niet, dan kregen wij te horen: zulke kisten heb je al bij de specerijhandelaraar gezien. Er zitten rozijnen in! Die balen, daar zit katoen in. Waarom vraag je het niet als je het niet weet? Je moet je ogen wijd open houden en je bij alles afvragen wat het is!'

Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn dochter zich, eenmaal volwassen geworden, begon te verzetten tegen het voor haar gearrangeerde huwelijk en tenslotte voor een leven als zelfstandig publiciste koos.

In Königsberg, aldus Manthey, bezaten de joden sinds 1810 het volledige burgerrecht. Het stadsbestuur drukte hun op het hart dat het hier niet alleen om een recht ging: het was ook een plicht zich met het wel en wee van de stad bezig te houden.

In het hoofdstuk gewijd aan de joodse minderheid in Königsberg blijkt echter uit niets dat het er hier later zachtzinniger aan toe is gegaan dan elders. In 1933 behaalden de nationaal-socialisten 54% van de stemmen bij de verkiezingen voor de gemeenteraad. Het voormalige joodse weeshuis tegenover de gerestaureerde Dom dat als één van de zeer weinige oude gebouwen nog intact is, werd tijdens de Kristallnacht ontruimd. In de Deutschland-Berichte van de SPD in ballingschap uit 1939 wordt dit uitvoerig

beschreven. De kinderen werden 's nachts uit bed gehaald en waren bij de brandende synagoge gaan staan om zich tegen de ergste kou te beschutten.

Een uniek karakter

In Königsberg heeft Manthey de voorwaarden ontdekt voor een ontwikkeling, die de geest van oppositie die er van oudsher heerste sterk heeft gestimuleerd. Ook al was de in 1544 opgerichte universiteit, de Albertina, vooral bedoeld voor de opleiding tot predikant of bestuursambtenaar, garantie voor levenslange onderdanigheid betekende dit geenszins. Bovendien was het 'Bildungsbürgertum' in de stad méér dan elders verbonden met dat 'Besitzbürgertum' van welvarende kooplieden en industriëlen waarvan de vader van Fanny Lewald zo'n zelfverzekerde vertegenwoordiger was.

Voor de militaire aspiraties van de adel was men met recht zeer bevreesd. Al in de tijd van de Duitse Orde (dus voor 1523, het jaar waarin het gebied van de Orde werd geseculariseerd tot een Luthers hertogdom) was het de ridders streng verboden in volle wapenrusting de stad te betreden.

In Mantheys woorden: in de steden was allang praktijk wat op het platteland, gedomineerd door 'Gutsbesitzer', vooral nog lastige, ingewikkelde theorie was: de vraag naar het recht. Daar ging het de stedelingen om.

Voor de tegenstanders waren die stadsbewoners ongetwijfeld querulanten, maar juist die querulanten hebben aan de basis van onze moderne rechtsstaat gestaan. Tussen adel en landsheer enerzijds, die in het begin van de zeventiende eeuw bij de boerenbevolking de duimschroeven flink aandraaiden, en het stadsbestuur anderzijds ging het hard tegen hard.

Geen enkele stad in de regio waagde het zo'n toon aan te slaan als dat ver gelegen Königsberg.

'Het is Uw eigen schuld, dat de boeren de bescherming van de stad zoeken wanneer U hen als wilde beesten blijft behandelen', aldus de schrijver van een stedelijk memorandum uit het begin van de zeventiende eeuw.

Hij herinnerde vorst en adel zelfs aan de farao's die ook niet hadden kunnen verhinderen dat de kinderen Israëls de uittocht hadden gewaagd.

Schilderij van een hoekje in de Wallenrodt-bibliotheek (1930).

Er is één opvallende omissie, die, gelet op het cultuurhistorisch karakter van het boek zonder meer opvallend kan worden genoemd.

Na 1989 zijn tal van wetenschappers op 'Spurensuche' gegaan in wat wel de Pools-Russisch-Litouwse driehoek wordt genoemd.

Tot dan toe verloren gewaande schatten uit bibliotheken en privécollecties zijn daarbij opgedoken. Grote delen van de collectie van Königsbergs voormalige muziekbibliotheek, sinds een particuliere schenking uit 1870 van meer dan 50.000 delen één van de vermaardste van Europa, bevinden zich nu in Vilnius.

Een andere privécollectie, de zogenaamde Wallenrodtbibliotheek, blijkt ook aan de vuurzee te zijn ontkomen: de boeken, voor transport naar het veiliger Westen keurig in dozen verpakt, waren de overwinnaars in handen gevallen: duizenden en duizenden academische strijdschriften, bruiloftsdichten, lijkredes, etcetera zijn nu te raadplegen in de universiteitsbibliotheek van Leningrad.

'Niet alleen hardvochtig bent U, maar ook nog dom, klonk het zelfbewust van uit de stad... Dat helse gif van horigheid is verontwoordelijk voor de leegloop op het platteland. Wij hebben wel wat beters te doen dan weggelopen boerenknechten bij hun meesters afleveren.'

In de jaren zestig en zeventig van de zeventiende eeuw heeft de Grote Keurvorst met militair geweld toch de zelfstandigheid van de stad kunnen breken. De herinnering aan die door militair despotisme teloorgegangene vrijheid was echter gedurende de gehele acht-

tiende en negentiende eeuw springlevend en vormde de basis van een breed gedragen intellectuele oppositie die weliswaar over weinig meer beschikte dan de pen, maar die niet naliet in woord en geschrift de gezagsuitoefening van de Hohenzollern te bekritisieren en openlijk voorstellen te formuleren om hun macht te beperken.

Veelvuldig gepubliceerde lofzangen op de koophandel, en dan vooral op de Hollanders, die in de stad een bekende verschijning waren, dienden zo een uitgesproken politiek doel.

De burger, zo hield Johann Georg Hamann (1730-1788) zijn stadgenoten voor, was er veel eerder dan de leenman. Als je het 'Gemeinwesen' stimuleert, vergroot je daardoor zowel de algehele welvaart als de mobiliteit tussen de standen. Uiteraard volgde ook nu weer een verwijzing naar de Hollanders en de Engelsen, die dit beter dan wie ook hebben begrepen en door middel van de koophandel op vreedzame wijze de wereld beheersen in plaats van met 'ouderwetse' militaire middelen anderen in het ongeluk storten.

Een gelukkige constellatie

Dit is de grondtoon van Manthey's epos, eindeloos gevarieerd, gevoed door een gevoel van spijt en teleurstelling over wat mogelijk zou zijn geweest en toch is afgebroken. Op vergelijkbare wijze heeft Elisabeth von Thadden in het weekblad *Die Zeit* van 2 februari 2006 de honderdste verjaardag van Dietrich Bonhoeffer gecomemoreerd. Niet alleen de man wilde zij portretteren, maar ook zijn omgeving, dat veelgesmade 'Bildungsbürgertum' dat op het kritieke moment tekort schoot. Zo laat zij een groepsportret ontstaan van met elkaar bevriende Königsberger families als Harnack, Delbrück, Dohnanyi en Bonhoeffer.

Ontegenzeggelijk valt er wat licht in de duisternis, dat doet denken aan het licht dat ook uit deze stadsgeschiedenis opgloeit, maar bescheidenheid is geboden. De uitkomst werd immers door anderen bepaald: 'Das zerbricht mir das Herz', laat Manthey zich eenmaal ontvallen en toont hiermee zijn ware aard van teleurgestelde minnaar. Doorgaans is hij nuchterder. Hij weet dat hij het objekt van zijn genegenheid niet 'überfordern' mag.

Dat geldt voor hem evenzeer als voor Von Thadden. Deze laatste schrijft haast verontschuldiging over de leden van dat groepsportret van met elkaar verwante families: zij laten een mogelijkheid zien, meer niet. Zij hebben geen pasklaar programma voor politieke ongehoorzaamheid nagelaten. Individualisten waren zij, ze wilden niet worden nagebootst, laat staan vereerd. Een gelukkige constellatie vormden zij, niet meer en niet minder.

In het nieuwe examenprogramma geschiedenis voor havo en vwo, dat momenteel op een achttal scholen in Nederland wordt uitgetoetst, neemt het ontwikkelen van een referentiekader van oriëntatiekennis een belangrijke plaats in. Wat is een referentiekader en waarom is het belangrijk? Boeken de leerlingen van de pilotscholen vooruitgang bij het ontwikkelen van hun referentiekader? Enige indrukken rondom het pilotproject.

ARIE WILSCHUT

Op zeeën van tijd verdwaal je voor je het weet

Een referentiekader van oriëntatiekennis

Toen het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming ('De Rooy') in februari 2001 verscheen, werd een nieuw woord toegevoegd aan het geschieddidactische vocabulaire: oriëntatiekennis. Zulke kennis 'heeft als doel zich te kunnen oriënteren in een chronologische ontwikkeling van eeuwen', aldus het rapport.

Het begrip was weliswaar nieuw, maar het streven dat ermee werd aangeduid, was dat eigenlijk niet. Menige geschiedenisleraar vond immers reeds vóór het verschijnen van het CHMV-rapport dat leerlingen zouden moeten leren 'iets te plaatsen in de tijd' of 'iets te begrijpen vanuit de historische achtergrond'. Dat is eigenlijk altijd een impliciet doel van ons onderwijs geweest. Nieuw is dat het nu expliciet centraal gesteld wordt en dat leerlingen erop worden afgerekend. Daarmee krijgt een oude geschieddidactische vraag een nieuwe actualiteit: hoe leren we onze leerlingen 'iets te plaatsen in de tijd' of 'iets te begrijpen vanuit de historische achtergrond'? Heel vaak is

dat gemakkelijker gezegd dan gedaan. Het houdt in dat leerlingen moeten leren de vaarroute te vinden op een in principe onafzienbare zee van tijd: het verleden van de mensheid.

Kennis en vaardigheden

Dat 'zaken plaatsen in de tijd' tot dusverre geen expliciet doel van het geschiedenisonderwijs was, is mede veroorzaakt door de – achteraf niet zo gelukkige – tegenstelling tussen kennis en vaardigheden. Het beheersen van kennis als doel op zichzelf kwam daarvoor op de achtergrond te staan.¹ Door te benadrukken dat het niet om historische kennis op zichzelf ging, maar om de manier waarop kennis tot stand komt en de manier waarop met kennis moet worden omgegaan, bleef het ontwikkelen van een algemeen referentiekader achter bij andere onderwijsdoelen.

Denken in termen van tijd is echter een centraal element in het vak geschiedenis. Het hoort evenzeer tot het historische denken en redeneren als het onderscheiden van oorzaken en gevolgen, het interpreteren van bronnen, het herkennen van interpretaties, enzovoort. Daarom is het omgaan met een referentiekader van oriëntatiekennis in het nieuwe examen-

programma ook opgenomen in domein A, het domein waarin traditioneel 'de vaardigheden' worden beschreven. Er is geen tegenstelling tussen het hanteren van een referentiekader en andere vormen van historisch redeneren, integendeel: ze behoren tot één geheel. Voor het denken in termen van tijd is een aantal kenniselementen nodig. Daarmee is niet gezegd dat alle vormen van kennis leren nu ineens gerehabiliteerd zijn. Er is geen sprake van een koerswijziging in de geschiedenisdidactiek waardoor kennis leren weer in de plaats zou komen van 'de vaardigheden'. Het domein van historisch denken en redeneren wordt alleen vollediger omschreven: zowel de 'oude vaardigheden' als het hanteren van een referentiekader horen erbij.

In het pilotproject dat zich momenteel op een achttal havo-scholen in Nederland afspeelt, wordt gewerkt met het nieuwe examenprogramma dat hieraan beantwoordt. Concreet betekent dit dat deze leerlingen in mei 2006 geen examen zullen krijgen over de twee landelijke examenthema's. In plaats daarvan zal hun beheersing van een algemeen historisch referentiekader worden getoetst.

ARIE WILSCHUT IS HOOFD VAN HET
INSTITUUT VOOR GESCHIEDENIS-
DIDACTIEK IN AMSTERDAM.

De historische inhoud van de vragen op hun examen wordt afgeleid uit de 49 kenmerkende aspecten van tien tijdvakken die door de CHMV zijn voorgeschreven. Een vraag kan dus gaan over politiek in de Griekse stadstaat, over modern imperialisme, over een middeleeuwse kathedraal, over de reformatie, enzovoort. Dit alles wordt gecombineerd met de inmiddels klassieke wijzen van historisch redeneren: bronnen interpreteren en feiten en interpretaties onderscheiden, om er maar enkele te noemen.

Verborgen referentiekaders

Lang niet elke vorm van kennis leren draagt bij aan het ontwikkelen van een referentiekader. Dat wordt duidelijk als we kijken naar leerstofteksten zoals die tot dusverre worden gebruikt bij het bestuderen van thema's voor schoolexamens en eindexamens.

De kadertekst '§2 Diamanten, goud en Engelsen' is een voorbeeld uit een geschiedenismethode voor de vwo-bovenbouw. In een thema over de geschiedenis van Zuid-Afrika (bedoeld als uitwerking van 'Contacten tussen

westerse en 'niet-westerse' samenlevingen' uit het examenprogramma) wordt op een hoog niveau een beroep gedaan op het referentiekader van de leerlingen. In de inrotekst van de paragraaf worden terloops de Napoleontische oorlogen genoemd. Daarna worden de lezers geconfronteerd met twee niet zo gemakkelijk te begrijpen citaten. De Afrikaners 'hadden de achttiende eeuw gemist en werden door de negentiende overvallen.' De verwijzing naar de Verlichting die aan de Boeren is voorbijgegaan, de link tussen die Verlichtingsideeën en de kiesrechtmaatregel die wordt doorgevoerd en die door de Boeren weer niet op prijs werd gesteld – ga er maar aan staan. Het vereist gevorderd historisch denken om zo'n passage te kunnen begrijpen.

Wat hier het meest knelt, is dat het refereren aan een algemeen kader schijnbaar als bijzaak en zeer terloops plaatsvindt. In de stof wordt niet duidelijk dat de verlichtingsdenkbeelden een hoofdzaak zijn voor een kenniskader waar we aan zouden willen bouwen. De cruciale denkbeelden waarom het gaat worden

In de achttiende eeuw, de tijd van de Verlichting, veranderden de ideeën over kinderen en opvoeding.

De Verlichtingsfilosofen gingen ervan uit, in de beroemde woorden van Jean-Jacques Rousseau (1712-1778):

Bron 20. 'Alles is goed zoals het uit handen van de Schepper komt, alles raakt verdorven in handen van de mens.'

Kinderen moesten juist niet streng aangepakt worden, maar in alle vrijheid de kans krijgen zichzelf te ontdekken; de ontplooiing van het individu diende voorop te staan.

Rousseau had het overigens alleen over jongens en mannen. De vrouw, aldus Rousseau, 'is speciaal voor het genoegen van de man gemaakt'; zij hoefde niets te leren en zich niet te ontwikkelen.

De meeste pedagogen waren echter niet zo seksistisch.³

niet helder neergezet, maar verstopt in moeilijk te begrijpen bronteksten.

Voor de leerlingen is het niet goed mogelijk vast te stellen of in dezelfde paragraaf opgevoerde feiten over de ontdekking van de diamantmijnen bij Kimberley in 1868, het bezoek van Paul Kruger aan Europa in 1900 of de stichting van de Unie van Zuid-Afrika in 1910 nu meer of minder belangrijk zijn om te onthouden.

Een belangrijke vraag hierbij is wat leerlingen geacht worden van de bestudering van dit thema te leren: de geschiedenis van Zuid-Afrika, of zaken betreffende de Verlichting, het imperialisme of de ontmoeting tussen westerse en niet-westerse culturen.

Men zou kunnen opmerken: beide – ze moeten hun algemene kader op het bijzondere geval van Zuid-Afrika leren toepassen. Maar om dat te bereiken moet veel duidelijker zijn wat het algemene kader is en wat behoort tot het bijzondere voorbeeld.

Een tweede passage uit hetzelfde boek maakt duidelijk dat er ook geen algemeen kader functioneert als verbinding tussen de verschillende thema's. In het hoofdstuk 'De emoties van het gezinsleven' (bedoeld als uitwerking van 'Primaire samenlevingsverbanden en opvoeding' uit het examenprogramma) komt een tekst voor over de opvoeding van kinderen.

§2 Diamanten, goud en Engelsen

Ten gevolge van de Napoleontische oorlogen in Europa werd de Kaapkolonie in 1806 Brits gebied. Dit leidde ertoe dat veel Engelsen hun vaderland achter zich lieten om in Zuid-Afrika een nieuw bestaan op te bouwen.

De komst van de Engelsen

Over de verhouding tussen Engelsen en Afrikaners schreef een geschiedschrijver:

Bron 1. 'De uitwerking die de komst van de Britten op de Afrikaners had, was enorm. De laatsten hadden de achttiende eeuw gemist en werden door de negentiende overvallen. Het zijn de Engelsen die het moderne Zuid-Afrika hebben opgebouwd. De Afrikaners hadden Europa achtergelaten; de Engelsen brachten Europa mee.'

De bekende Zuid-Afrikaanse dichter Breyten Breytenbach zei in andere woorden:

Bron 2. 'De Boeren hebben het contact met Europa verloren op een voor de ontwikkeling van de Europese geest beslissend ogenblik en zijn in Afrika verdwenen: in de eeuw van de Verlichting, toen men zich van de rechten van de mens bewust begon te worden en het liberalisme ontstond. De Boeren hebben aan dat alles geen deel gehad.'

De Britse Verlichtingsideeën waren niet geliefd bij de Boeren. Ze hadden mede geleid tot de Grote Trek. In 1853 volgde een nieuwe Britse maatregel die door de Boeren met afkeuring begroet werd. Alle volwassen mannen, in het bezit van vijftien twintig pond of met een jaarinkomen van vijftig pond, kregen in dat jaar kiesrecht.

Een gevolg van de regeling was dat vijftien procent van de zwarten voortaan naar de stembus mocht.²

De wijze waarop in de verschillende hoofdstukken met verlicht denken wordt omgegaan is vermoedelijk door de auteurs niet onderling gecoördineerd. Daardoor kunnen uiteenlopende en ook schijnbaar tegenstrijdige zaken aan de Verlichting worden gekoppeld. Hoe het 'natuurlijk opvoeden' van kinderen volgens Rousseau past bij het kiesrecht voor de zwarten in Zuid-Afrika, en hoe de denkbeelden van Rousseau over vrouwen te verklaren zijn, dat alles blijft onhelder voor de leerling die – gesteld dat hij zou beschikken over een vast omlijnd beeld van de Verlichting – probeert zaken in een geheel te plaatsen en te begrijpen vanuit het kader van een tijd.

Deze voorbeelden zijn willekeurig gekozen en niet besproken om speciaal kritiek te leveren op het boek waaruit ze geciteerd zijn. Andere boeken en themakaternen doen het niet veel anders. De boeken stellen zich begrijpelijkerwijs niet expliciet ten doel de leerlingen te leren omgaan met een referentiekader. Dat stond immers niet in het examenprogramma. Het is de schrijvers daarom nauwelijks te verwijten dat dit in de methodes achterwege is gebleven. Nu echter het werken met een referentiekader expliciet als doel van het examenprogramma is geformuleerd, zullen er ook boeken moeten komen die anders met kennis omgaan.

Kennis voor de lange en de korte termijn

Het is belangrijk om oriëntatiekennis niet langer te verstoppen, maar om deze expliciet te maken. Daarbij is consistentie wenselijk in de wijze waarop ermee wordt omgegaan. Bij het behandelen van leerstof zal het onderwerp op zichzelf (Zuid-Afrika, de emoties van het gezinsleven) of de bijzonderheden die zich daarbij voordeden dan minder centraal komen te staan. Leerlingen zullen vaker worden gewezen op de hoofdzaak van de oriëntatiekennis en ze zullen vaker de gelegenheid krijgen te oefenen in het leggen van verbanden tussen bijzondere verschijnselen en dat algemene kader.

Om het leren van het kader te vergemakkelijken, moet voor leerlingen helder zijn welke zaken daar nu wel bij horen en welke niet. Oriëntatiekennis

wordt immers over een langere termijn opgebouwd. Daarbij zullen leerlingen de kans moeten krijgen te leren inzien dat de vondst van diamanten bij Kimberley en het 'seksistische' standpunt van Rousseau over vrouwen niet op langere termijn behoeven te worden onthouden, maar hoofdzaken uit het Verlichtingsdenken wel. Leermiddelen zouden hen moeten helpen om dit onderscheid goed te kunnen maken.

In de toekomst zal bij het geschiedenisonderwijs dus steeds vaker onderscheid worden gemaakt tussen verschillende soorten kennis. Er is kennis die op langere termijn moet worden onthouden en steeds opnieuw gebruikt. En er is kennis die alleen binnen een bepaalde context van belang is.

Om deze reden is het begrip oriëntatiekennis ingevoerd om de op-termijn-te-onthouden kennis te kunnen onderscheiden van de korte-termijn kennis die alleen voor één onderwerp van belang is. Leraren en leerlingen doen er goed aan dit onderscheid met het oog op het nieuwe examen te gaan maken. Leerlingen van onderbouwklassen, die vanaf 2009 (havo) en 2010 (vwo) met het nieuwe examen te maken krijgen, kunnen daar nu al mee beginnen.

Een algemene indruk uit de op het moment beschikbare onderbouwboeken is, dat daarin weliswaar de tien tijdvakken meestal wel zijn ingevoerd, maar het referentiekader nog steeds verstopt wordt onder een grote berg andere wetenswaardigheden. Bovendien wordt onvoldoende met kennis geoefend door er steeds op terug te komen.

Concentrisch opbouwen

Om te verduidelijken wat een referentiekader in grote lijnen zou kunnen inhouden, bevatte het CHMV-rapport de inmiddels bekende tien tijdvakken met daaraan gekoppelde 'kenmerkende aspecten'. Bij de omschrijving van die hoofdzaken uit de geschiedenis (bijvoorbeeld de Verlichting als kenmerkend aspect van tijdvak 7) is een concentrisch model voorgesteld.

Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn er resp. 20 (vmbo bb), 27 (vmbo kgt) of 37 (onderbouw hv) kenmerkende aspecten, voor de bovenbouw havo/vwo 49 (zie kader). Daarbij maken de tot lagere niveaus behorende kenmer-

ken altijd deel uit van de 'hogere' programma's. Men kan dus een concentrische opbouw toepassen, door bijvoorbeeld na te streven dat leerlingen in de eerste twee leerjaren kennis maken met de 27 kenmerken van het vmbo kgt-niveau, in het derde leerjaar h/v met de tien extra die daar voor het h/v-niveau bij komen, en in de bovenbouw met de twaalf extra die daar nog weer bij komen voor het examenprogramma. Bij elke rondgang worden ook de 'vorige' aspecten herhaald.

In het examenprogramma wordt gevraagd dat leerlingen elk van de kenmerkende aspecten met een voorbeeld kunnen verduidelijken. Hiermee worden de verschillende niveaus van kennis concreet gemaakt. Leerlingen moeten inzien dat het voorbeeld dat ze gebruiken alleen *een voorbeeld is* en dat ze het niet leren als doel op zichzelf. Ze moeten zich realiseren dat op andere scholen misschien andere voorbeelden worden geleerd. Het gaat niet om de voorbeelden, maar om de kern waarvoor ze worden ingezet.

De voorbeelden horen op zichzelf niet tot de oriëntatiekennis, hoewel het wel heel belangrijk is om zulke kennis gerelateerd aan iets concreets te leren en niet alleen op abstract niveau. Abstracte zaken leren via concrete voorbeelden is immers sowieso een basisregel voor goed onderwijs, zeker in de lagere leerjaren.

Op de pilotscholen blijkt dat leerlingen het soms niet gemakkelijk vinden relaties te leggen tussen concrete voorbeelden en het algemene kenmerk waarvoor ze staan. Nog moeilijker kan het zijn een onbekend nieuw voorbeeld op de juiste wijze bij een algemeen kenmerk onder te brengen. Inmiddels is echter ook duidelijk geworden dat leerlingen dit wel kunnen leren.

Belangrijk is dat ze gedurende langere tijd met de nieuwe benadering vertrouwd raken. De eerste schrikreactie ('Hier heb ik nog nooit van gehoord, dit weet ik niet hoor...') die voor menige havo-leerling zo typerend is, ebt dan vanzelf weg.

Eén van de docenten van de pilotscholen sprak in verband hiermee onlangs over 'een cultuuromslag in het leren'. Zijn leerlingen waren gewend om na een korte sprint stof te reproduceren en daar

A. De 49 kenmerkende aspecten

Tijd van...	Kenmerkend aspect	vmbo bb	vmbo kgt	onder bouw hv	boven bouw hv
<i>jagers en boeren</i>	Jagers-verzamelaars	x	x	x	x
	Het ontstaan van landbouw	x	x	x	x
	De eerste stedelijke culturen			x	x
<i>Grieken en Romeinen</i>	De Griekse stadsstaat			x	x
	Klassieke kunst				x
	Het Romeinse wereldrijk				x
	Romeinen en Germanen	x	x	x	x
	Jodendom en christendom	x	x	x	x
<i>monniken en ridders</i>	Kerstening van Europa	x	x	x	x
	De islam		x	x	x
	Hofstelsel en horigheid	x	x	x	x
	Feodaliteit			x	x
<i>steden en staten</i>	Opkomst van handel en ambacht	x	x	x	x
	Steden met stadsrecht	x	x	x	x
	Strijd tussen kerk en staat			x	x
	De kruistochten				x
	Het begin van staten		x	x	x
<i>ontdekkers en hervormers</i>	Ontdekkingsreizen	x	x	x	x
	De renaissance			x	x
	Herleving van de oudheid				x
	De reformatie		x	x	x
	De Nederlandse opstand	x	x	x	x
<i>regenten en vorsten</i>	Vorstelijk absolutisme		x	x	x
	De Nederlandse Gouden Eeuw	x	x	x	x
	Wereldhandel en handelskapitalisme	x	x	x	x
	De wetenschappelijke revolutie			x	x
<i>pruiken en revoluties</i>	De Verlichting			x	x
	Verlicht absolutisme				x
	Plantages, slavernij en abolitionisme	x	x	x	x
	Democratische revoluties	x	x	x	x
<i>burgers en stoommachines</i>	Politieke stromingen			x	x
	Democratisering	x	x	x	x
	De industriële revolutie	x	x	x	x
	De sociale kwestie				x
	Emancipatiebewegingen en partijvorming				x
	Modern imperialisme		x	x	x
<i>de wereldoorlogen</i>	Massaorganisatie				x
	Totalitaire systemen		x	x	x
	De economische wereldcrisis	x	x	x	x
	De wereldoorlogen			x	x
	De volkenmoord				x
	De Duitse bezetting in Nederland	x	x	x	x
	Totale oorlog				x
	Opkomst van nationalisme in de koloniën				x
<i>televisie en computer</i>	Dekolonisatie		x	x	x
	Koude Oorlog	x	x	x	x
	Europese eenwording			x	x
	De 'jaren zestig'	x	x	x	x
	Globalisering en pluriforme samenlevingen				x
<i>totaal</i>		20	27	37	49

B. Voorbeelden van vragen uit de meerkeuzetoetsen

A Over de 'wetenschappelijke revolutie' (kenmerkend aspect 26, behorend bij tijdvak 6)

Toets uit 2004:

In de zeventiende eeuw was sprake van een wetenschappelijke revolutie die zorgde voor grote vooruitgang in de natuurwetenschappen. Welke van de volgende zaken hoorde daar NIET bij?

- ☐ A Het opstellen van de wet van de zwaartekracht.
- ☐ B Ontdekking van microscopisch klein leven in water uit de natuur.
- ☐ C Het opstellen van de evolutietheorie.
- ☐ D De uitvinding van het slingeruurwerk.

Toets uit 2005:

De zeventiende eeuw was rijk aan geleerden die de natuurwetenschappen bedreven. Daarbij kwamen ze soms in conflict kwamen met het kerkelijk gezag. Zo schreef de Duitse sterrenkundige Kepler (1571-1630): *'Over de inzichten van de heiligen betreffende natuurwetenschappelijke zaken heb ik slechts dit te zeggen: in de godgeleerdheid geldt het gewicht van het gezag, in de natuurwetenschap echter dat van redelijk inzicht. Het heiligst is voor mij de waarheid, wanneer ik – in volle eerbied voor de kerkleraren – wetenschappelijk aantoon dat de aarde bolvormig is, in omvang volkomen onbeduidend vergeleken met andere hemellichamen, en dat zij temidden van de sterren haar eigen baan trekt.'*

Bij welk algemeen verschijnsel uit deze periode past iemand als Kepler?

- ☐ A De filosofische revolutie.
- ☐ B De industriële revolutie.
- ☐ C De technische revolutie.
- ☐ D De wetenschappelijke revolutie.

B Over 'de jaren zestig' (kenmerkend aspect 48 behorend bij tijdvak 10)

Toets uit 2004:

In de jaren zestig van de twintigste eeuw deed zich een aantal sociaal-culturele veranderingen voor, waarvan de gevolgen tot heden goed merkbaar zijn.

Wat is GEEN voorbeeld van die veranderingen?

- ☐ A Veranderd seksueel gedrag.
- ☐ B Veranderde rolpatronen van mannen en vrouwen.
- ☐ C Het groeiende aantal allochtonen.
- ☐ D Een andere houding tegenover autoriteiten.

Toets uit 2005:

Omstreeks 1970 eisten vrouwen onder de leus 'baas in eigen buik' het recht op vrije abortus waarover een vrouw zelf zou kunnen beslissen. In die jaren kwamen in Nederland en andere westerse landen bewegingen op, die de maatschappij grondig wilden hervormen. Die bewegingen verschilden onderling nogal, maar ze vonden elkaar in hun kritiek op de bestaande maatschappij.

Wat was hun voornaamste punt van kritiek, dat ze allemaal deelden?

- ☐ A Onvoldoende democratie.
- ☐ B Onvoldoende gezag.
- ☐ C Onvoldoende godsdienst.
- ☐ D Onvoldoende welvaart.

De volledige toets uit 2005 is te downloaden via www.ivgd.nl

vervolgens niets meer mee te doen. Nu gaat het om het langetermijngeheugen. In zijn lessen komt hij daarom steeds terug op eerder behandelde tijdvakken door middel van vragen als: 'Democratie, in welke tijdvakken kun je dat plaatsen? In welke tijdvakken is het christendom belangrijk?' Leerlingen reageren positief op deze aanpak, zo wordt uit de pilotscholen gerapporteerd. Ze hebben het gevoel bruikbare en toepasbare kennis te leren, waar ze wat aan hebben omdat het steeds terug komt. Ook kunnen ze – door voortdurende oefening – vooruitgang boeken in de beheersing van het vak geschiedenis, wat een bevredigend gevoel kan opleveren.

De vooruitgang van de pilotleerlingen

We zijn benieuwd of de leerlingen vooruitgang boeken in het beheersen van een referentiekader van oriëntatiekennis (de tien tijdvakken). Om te beginnen hebben we geprobeerd hun beginsituatie in kaart te brengen op het moment dat ze in havo-4 terechtkwamen. Welk referentiekader namen ze mee uit de onderbouw?

Op twee manieren wilden we iets van een antwoord op deze vraag krijgen (een compleet antwoord is voor een zo moeilijke vraag als deze niet goed denkbaar). De eerste manier was een open associatieve toets: Waaraan denk je bij dit tijdvak? Welke personen en gebeurtenissen schieten je te binnen? Welke woorden en begrippen? Over het resultaat daarvan hebben we onlangs in *Kleio* verslag uitgebracht.⁴

Als tweede instrument zijn meerkeuzetoetsen gebruikt. In september 2004 gebruikten we een toets die één meerkeuzevraag per kenmerkend aspect bevatte. Over die toets was niet lang nagedacht, omdat de voorbereidingstijd van het pilotproject zeer beperkt was geweest en we de toets meteen aan het begin wilden afnemen. De vragen werden zonder context op de leerlingen afgevuurd en gingen ook nogal eens over beheersing van detailkennis die strikt genomen niet echt oriëntatiekennis is (zie de voorbeelden uit 2004 in het kader). Daarom waren we achteraf niet erg tevreden over de mate waarin deze toets nu echt een indruk gaf over het referentiekader van de leerlingen.

Register op Kleio

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN)

Jaargang 46/2005

	nr	pag		nr	pag
Artikelen					
Alexander Albicher, Verleden in de ban van het heden. Over de valkuilen van het Vlaams geschiedenisonderwijs	6	8	Hans Moors, Een beetje Pronk en een beetje Herfkens? Kernpunten van het huidige beleid met betrekking tot ontwikkelingssamenwerking	4	17
Hans Andriessen, Wilhelm II, de mythe en de realiteit	5	41	Huub Oattes, Euroclio: twaalf jaar na de oprichting	7	36
Petty Bange, Dochters van Lucifer of: de zeven hoofdzonden	6	12	Jan van Oudheusden, Katten op de canon van Jan en Piet	1	16
Jacob Boersema, Feiten en voelen, De rol van emotie en moraal bij het lesgeven over de holocaust	3	24	Jan van Oudheusden, De Nexuslezing van Francis Fukuyama in Tilburg	7	25
Meike Bokhorst en Hans Moors, Ontwikkelingseducatie in het geschiedenisonderwijs. Werkelijkheid versus wenselijkheid	4	4	Marieke Peek, Van Point Four tot Millennium Goals. Beleidsgeneraties in de ontwikkelingssamenwerking	4	15
Cathrien Bol, Met open armen. Belgische vluchtelingen in Nederland 1914-1918	5	2	Cedric Regtop en Ineke Veldhuis, Loods je leerling door politieke cartoons	2	17
Cees Bol, Hans Pols, Ivo Smit, Content met competent? Het nieuwe leren op de lerarenopleiding geschiedenis	7	28	Kees Ribbens en Rik Sanders, De Grote Oorlog tussen kaders. De Eerste Wereldoorlog in de strip	5	22
Stefan Boom, De stand van educatief Nederland: het advies van de Onderwijsraad	1	midden-katern IV	Sabine te Rietstap, Leerlingen werken zelfstandig aan middeleeuwse biografieën	6	2
Hans Boschloo, Adam Smith, Thomas R. Malthus en de publieke opinie van hun tijd	1	7	Rob de Ruig, De anti-lawaaï lobby. Theodor Lessing en het verlangen naar verstillings	5	15
Tineke de Danschutter, De canon: regionale buitenkansen	5	10	Marinus van Santen, De Frans-Duitse oorlog 1870-1871, een overbodige confrontatie	7	6
Charissa Feiken, Samenwerken doe je samen. Een blik achter de schermen van het kabinet Den Uyl	4	10	Madeleine van Strien-Chardonneau, Belle van Zuylen als opvoedster	2	7
Marjan de Groot-Reuvekamp, De Euroclio-conferentie in Riga, 11-17 april 2005: 'Op zoek naar evenwicht'	7	38	Siep Stuurman, De canon – een wereldhistorisch perspectief	4	36
Lucia Hogervorst, Van heldendaad tot schandvlek. Het Nederlands koloniaal verleden in de geschiedenismethoden voor het basisonderwijs	4	31	Wouter van den Hole, Naar een mensenrechtenbenadering van ontwikkeling?	4	41
Jeroen Janssen, VCRI: samenwerken via computers	2	22	Greetje de Vries, Waarom Napoleon tijdens de Eerste Wereldoorlog Rusland binnenviel. De tegenstrijdige vernieuwingspolitieken van de overheid	3	32
Stephan Klein en Willeke Los, Welke kinderen?, Wat voor burgers? Opvoeding en onderwijs tijdens de Verlichting en de Revolutietijd	8	16	Joop de Vries, Geschiedenis, aardrijkskunde en de eigen omgeving: het Veense voorbeeld	1	2
Bernard Kruithof, Opvoeding en beschaving	8	8	Joop Walhain, Het duel tussen schuin en beschaafd. Zangles en ergernis in de negentiende eeuw	8	28
Oscar Lansens, Op de vlucht voor de nazi's. De Tweede Wereldoorlog en de Antillen	3	18	Arie Wilschut, Het Nederlandse slavernijverleden en het canonieke denken over geschiedenisonderwijs	8	34
Susan Legêne, Wie een verentooi ziet, denkt de indiaan erbij. Ontwikkelingssamenwerking en beeldvormingsprocessen	4	25	Arie Wilschut, Zinvol, leerbaar, haalbaar. Over didactiek en geschiedenisonderwijs	1	19
Jan Lenders, De nieuwe school. Basisonderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw	8	24			
Tessa de Leur, Stel je eens voor ... Inlevingsopdrachten in de geschiedenisles	7	2	Interviews		
Jan Marijnissen, Historisch besef verdient herwaardering. Lezing gehouden tijdens de VGN	2	2	Maria van Haperen, 'Opdat diens naam uit Israël niet uitgewist worde ...' Kleiogesprek met Isaac Lipschits	3	28
Geschiedenisdagen in Vught			Maria van Haperen, 'Rampen en plagen zijn van alle tijden'. Gesprek met Cor van der Heijden	2	33
Edwin Marshall, De vernieuwingen volgens de commissie-De Rooy – examenpilot in havo 4 en 5	7	16	Huub Oattes en Cees Bol, Een digitale leerlijn voor geschiedenis. Gesprek met Ardy Biemans van het Nova College-Montfort in Rotterdam	3	35
Francine Mestrum, Armoedebestrijding of ontwikkelingssamenwerking?	4	20	Jan van Oudheusden, 'Het zijlichtje van de geschiedenis op de actualiteit. Vijf jaar Adere Tijden – gesprek met Ad van Liempt en Hans Goedkoop	2	12
			Hans Pols, 'Van Kind tot Burger. Volksopvoeding via het onderwijs 1780-1901/1920' – Vragen over de stofomschrijving aan Greetje de Vries	8	2

	nr	pag		nr	pag
Museumnieuws					
Tineke Bogaerts, Middeleeuwen in Nijmegen en Utrecht. 'De Gebroeders van Limburg' en 'De Kruistochten'	6	17	Tessa de Leur, Stel je eens voor... Inlevingsopdrachten in de geschiedenisles	7	2
Cees Bol, Simon van Gijn – museum aan huis en 'Verloren Verleden'	1	26	Jan van Oudheusden, The Green Fields of France. Liederen als lesmateriaal	5	18
Ger van der Drift, Kasteel Huis Doorn	5	46	Cedric Regtop en Ineke Veldhuis, 'Loods je leerlingen door politieke cartoons'. Met spotprentwijzer	2	17
Ad van Kempen, De loopgraven van de Linge (Vogezien)	5	14	Sabine te Rietstap, Leerlingen werken zelfstandig aan ...	6	2
Jan van Oudheusden, Noordbrabants Museum: Broedertwist – België, Nederland en de erfenis van 1830	7	14	Joop Walhain, Het duel tussen schuin en beschaafd.	8	28
Hans Pols, Het Legermuseum in Delft	5	9	Zangles en ergernis in de negentiende eeuw		
			<i>Kleioskoop</i>		
			Anton van Hooff, Gapen bij Alexanders grootheid.	6	32
			De film 'Alexander'		
			Hans Moors, 'Der Untergang'	1	22
			Huib Oattes, Havo 4 en 'Der Untergang'	1	25
			Jan van Oudheusden, 1914-1918 in films: 'All quiet on the Western Front', 'Gallipoli' en 'Un long dimanche de fiançailles'	5	28
Recensie-artikelen			De canon		
<i>Boek van de maand</i>			Canonkatern		
Leo Akveld en Henk den Heijer, 'Wie verre reizen doet kan veel verhalen'. De werken van de Linschoten Vereeniging	2	29	in Kleio 1		
Ger van der Drift, Over monsters en mythen	7	42	Stefan Boom, Het advies van de Onderwijsraad		
Bespreking van: Richard Overly, Dictators. Hitlers Duitsland en Stalins Rusland en Jung Chang, Jon Halliday, Mao – het onbekende verhaal.			Jan-Maarten de Wit, vgnatuurlijk over de canon		
Ger Jan Onrust, Kind van de toekomst	6	34	Tineke de Danschutter, De canon: regionale buitenkansen	5	57
Bespreking van: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck.			Carla van Boxtel, Beyond the canon – History for the twenty-first Century. conferentieverlag	6	46
Wim Rongen, Lezen voor de tent.	5	50	Ger van der Drift, 'Geschiedenisonderwijs verbeteren is sleutelen aan een rijdende trein.' Discussiëren over de canon van de geschiedenis	1	39
Franse populair-wetenschappelijke historische tijdschriften.			G. Everts, Open brief aan de canoncommissie	8	62
Jaco Schouwenaar, 'Does it matter?' Klassiekers van de Eerste Wereldoorlog	5	32	Jan van Oudheusden, Katten op de canon van Jan en Piet	1	16
Jan van Tongeren, De Eerste Wereldoorlog – recente literatuur voor in de les	5	47	Siep Stuurman, De canon – een wereldhistorisch perspectief	4	36
Arie Wilschut, Zinvol, leerbaar, haalbaar	1	19	Arie Wilschut, Het Nederlandse slavernijverleden en het canonieke denken over geschiedenisonderwijs	8	34
Toelichting op: Arie Wilschut, Dick van Straaten en Marcel van Riessen, Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent.					
Lesmateriaal en tips			Centraal examen		
<i>Bronnen</i>			<i>HAVO/VWO</i>		
Kees Admiraal, Het oorlogsdagboek van Maurits van Berg	3	2	Stefan Boom, Het examen havo en vwo van 2004	3	39
Bij 'Van Kind tot Burger':			Maria van Haperen en Jan van Oudheusden, Het examen van 2005	5	61
Herinneringen aan de nieuwe school	8	23	De katernen 'Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam' voor 2005 en 2006	1	28
Een kijkje in een achttiende-eeuwse school	8	7	De katernen 'Van Kind tot Burger' voor 2006 en 2007	8	39
Een openbaar schoolexamen (1811)	8	26	<i>VMBO</i>		
<i>Varia</i>			Huib Kurstjens, 'Cholera-epidemie: dat heeft toch niks met geschiedenis te maken?!! De vmbo-examens van 2005	6	20
Hans Boschloo, Annemarie Kloosterman en Stefan Boom, Historische vaardigheden in vraagvorm.	3	40	Het centraal schriftelijk examen vmbo voor 2006: de kern- en verrijkingsdelen per leerweg met aanvullende specificaties	7	20
Bronnen rondom Aletta Jacobs 1. Kiesrecht voor vrouwen.			<i>De pilot CHMV-examen geschiedenis havo 2006</i>		
Hans Boschloo, Annemarie Kloosterman en Stefan Boom, Als de vrouwen toen de baas waren geweest ...	6	27	Edwin Marshall, De vernieuwingen volgens de commissie-De Rooy. Examenpilot in havo 4 en 5	7	16
Bronnen rondom Aletta Jacobs 2.			Cor van der Heijden en Marleen Klinkers, Opzij – opzij – opzij. We hebben ongelooflijke haast ...	7	19
Vrouwenacties voor vrede tijdens de Eerste Wereldoorlog			Loek Janssen, Een jaar 'De Rooy' in de praktijk	7	18
Jeroen Janssen, VCRI: samenwerken via computers	2	22			
Loek Janssen, Didactische tip uit Engeland, via Riga	7	40			

	nr	pag		nr	pag
Brieven en verslagen			<i>Websites</i>		
Maria van der Hoeven, Speel zelf de rol van regisseur! Reactie van de minister van OCW op het artikel van Greetje de Vries in Kleio 3 over de vraag of de (beleids)ontwikkelingen m.b.t. geschiedenisonderwijs en onderbouw vo elkaar wel (Greetje de Vries) of niet (Van der Hoeven) 'bijten'.	5	68	Nationaal Archief presenteert nieuwe website: Van kind tot burger (Cees Jan van Golen)	8	44
Greetje de Vries, De echte regisseur, dat is de directeur! Frans Groot, Over evenwichtskunst op de lerarenopleiding te Rotterdam	5	69	<i>Strip</i>		
Reactie op: Cees Bol en Hans Pols, Content met competent? Het nieuwe leren op de lerarenopleiding geschiedenis	8	46	Peter van Dongen, Rampokan: Java en Rampokan: Celebes (Tom van der Geugten)	1	35
Yvo Smit, Docendo discimus: wij leren door te doceren	7	33	Jacques Tardi, Loopgravenoorlog (Huib Oattes)	5	20
Reactie op: Cees Bol en Hans Pols, Content met competent? Het nieuwe leren op de lerarenopleiding geschiedenis			<i>Bronnen</i>		
Carla van Boxtel, De 1st History Educators International Research Network (HEIRNET) Conference	1	41	De werken van de Linschoten-Vereeniging (Leo Akveld en Henk den Heijer)	2	29
Marjan de Groot-Reuvekamp, Met Euroclio in Riga, 11-17 april 2005: Op zoek naar evenwicht	7	38	Eric Duivenvoorden, Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005 (Tineke Bogaerts)	8	57
VGN			<i>Lespakket</i>		
VGN-jaarvergadering 2005 – verslag	4	51	Een 'eeuwig verbond'? Lesbrieven Nederlanders en Molukkers (Coreline Boot)	2	42
Jaarrekening 2004 en begroting 2005	4	54	Jan Durk Tuinier en Mohamed Achahboun, Graven in de klei. Marokkaanse bevrijders van toen en de vrijheid van nu (Tineke Bogaerts)	3	57
VGNatuurlijk: Herziening basisvorming (Jan-Maarten de Wit)	1	midden- katern I	<i>CD's en DVD's</i>		
VGNatuurlijk: Jaarrede 2005 (Peter Wester, voorzitter VGN)	2	26	Herman Belien, Vaderlandse geschiedenis – hoorcollege over het ontstaan van Nederland (Hans Pols)	8	51
VGNatuurlijk: Het CE, hoe staat het ermee? (Jan-Maarten de Wit)	5	70	Maarten van Rossem, Amerika – hoorcollege moderne geschiedenis van de VS (Hans Pols)	8	51
VGNatuurlijk: Enkele belangrijke ontwikkelingen (Peter Wester)	6	40	Bernard Woelderink, Het Koninklijk Huis. Hoorcollege over de geschiedenis van het Huis Oranje-Nassau (Hans Pols)	8	51
VGNatuurlijk: Verenigingszaken (Jan-Maarten de Wit)	7	52	Auschwitz. the Nazi's and the 'Final Solution', BBC documentaire op dvd (Maria van Haperen)	3	48
Ger Olthof, Verslag van de studiedag van de Commissie PA-BO 6 oktober 2004, Materiële overblijfselen en oral history als bron	2	49	Het Polygoon Journaal in de Tweede Wereldoorlog, 5 dvd's (Tineke Bogaerts)	3	49
Recensies			De onvergetelijke jaren 50, 60 en 70; drie keer twee dvd's (Hans Pols)	8	51
School en didactiek			Jeugdboeken		
<i>Handboek</i>			Dale Anderson, De Amerikaanse revolutie (Jan van Oudheusden)	4	50
Arie Wilschut, Dick van Straaten, Marcel van Riessen, Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent	3	52	Jean-Claude van Rijckeghem, Pat van Beirs, Jonkvrouw (Joke Noordstrand)	7	51
Bespreking door Reinard Maarleveld			Richard Tames, Hiroshima. De schaduw van de bom (Jan van Oudheusden)	8	50
Toelichting van Arie Wilschut	1	19	Richard Tames, De stoommachine. Een doorbraak in de energie (Jan van Oudheusden)	8	50
<i>De examenkaternen havo en vwo</i>			Karen Price Hossell, De moord op J.F. Kennedy (Jan van Oudheusden)	8	50
Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam	1	28	Stewart Ross, De Franse Revolutie (Jan van Oudheusden)	4	50
Wolters Noordhoff, Geschiedeniswerkplaats (Ger van der Drift)			Stewart Ross, De Russische Revolutie (Jan van Oudheusden)	4	50
NijghVersluys (Cees Bol)			Hans Ulrich, Paolo. Leonardo da Vinci's leerling (Rob van Veen)	8	50
ThiemeMeulenhoff, De Studiegids (Huib Oattes)			Geschiedenis – Nederland		
Malmberg, MeMo (Hans Pols)			Judith Amsenga en Geertje Dekkers, 'Wat nu', zei Pichegru. De Franse tijd in Nederland, 1795-1830 (Jan van Oudheusden)	4	46
Van kind tot burger	8	39	Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, Kind van de toekomst. De wonderde wereld van Otto van Eck (Ger-Jan Onrust)	6	34
Wolters Noordhoff, Geschiedeniswerkplaats (Ger van der Drift)					
NijghVersluys (Hans Pols)					
ThiemeMeulenhoff, De Studiegids (Joke Noordstrand)					
Malmberg, MeMo (Tineke Bogaerts)					
ThiemeMeulenhoff, Examenbundel (Huib Oattes)					

	nr	pag		nr	pag
David Barnouw, Oostboeren, zee-germanen en turfste- kers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog (Ger van der Drift)	3	46	Chrisje en Kees Brants (tekst) en Marius van Leeuwen (fotografie), Levende herinnering. De oorlog die nooit ophield 1914-1918 (Huub Oattes)	5	53
J.G.A. ten Bokkel, Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898 (Hans Moors)	4	48	Céline, Reis naar het einde van de nacht (Maria van Haperen)	5	40
Cor Bruin, De voetreis naar Sneek (Wouter Pols)	2	40	Jung Chang, Jon Halliday, Mao – het onbekende ver- haal (Ger van der Drift)	7	45
A.Th. van Deursen, De last van veel geluk. De geschie- denis van Nederland 1555-1702 (Jan van Oudheusden)	1	34	Sebastian Faulks, Het lied van de loopgraven (Jan van Oudheusden)	5	20
Jonge Groen, Nederlanders in de Grote Oorlog (Huub Oattes)	5	53	Niall Ferguson, 1914: Why the World Went to War (Tineke Bogaerts)	5	56
Cor van der Heijden, Rampen en plagen in Nederland, 1400-1940. Pestbacillen, paalwormen en plunderende Moskovieters (Maria van Haperen)	2	33	David Fromkin, De laatste zomer. Waarom de wereld in 1914 ten oorlog trok (Joke Noordstrand)	5	20
Jonathan I. Israel, Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden (Jan van Oudheusden)	6	37	Charles Groenhuisen, Amerikanen zijn niet gek. Over Bush en baseball, misdaad en miljonairs, kerken en ca- sino's, porno en politiek (Jan van Oudheusden)	6	39
Antheun Janse, De sprong van Jan van Schaffelaar. Oorlog en partijstrijd in de late Middeleeuwen (Jan van Oudheusden)	4	46	Israel Gutman en Bella Gutman (ed.), Het Auschwitz Album. Rapportage van een transport (Maria van Haperen)	3	48
Rob Kammelaar (sam.) e.a., Het monster van de oorlog. Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog (Huub Oattes)	5	53	Sebastiaan Haffner, Pruisen. Deugden en ondeugden van een miskende staat	7	49
Els Kloek, Verzameld verleden. Veertig gedenkwaar- dige monumenten en figuren uit de vaderlandse ge- schiedenis (Jan van Oudheusden)	4	46	Mark Kurlansky, 1968: Het jaar waarin alles anders werd (Jan van Oudheusden)	4	48
René Kok en Erik Somers (sam.), Nederland en de Tweede Wereldoorlog (Tineke Bogaerts)	3	50	Lynn Macdonald, Passendale 1917 (Huub Oattes)	5	55
C.V. Lafeber, Een begenadigd docent wordt geboren, niet gemaakt. Een vrijmoedig geschreven geschiedenis van het Nederlandse volksonderwijs in de 19e eeuw (Jan van Oudheusden)	8	55	Anne Nivat, Een wolkenkrabber in Moskou. Russen van nu (Joke Noordstrand)	3	50
Willeke Los, Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw (Joop Berding)	8	53	Richard Overy, Dictators. Hitlers Duitsland en Stalins Rusland (Ger van der Drift)	7	42
Jan Marijnissen, Waar historie huis houdt (toelichting door de auteur)	2	2	Laurence Rees, Auschwitz (Maria van Haperen)	3	48
Joost Rosendaal, De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1789 (Hans Pols)	6	38	Claudia Rusch, Mijn vrije Duitse jeugd (Jan van Oudheusden)	3	51
Willemien Schenkeveld, Het kinderwetje van Van Houten. sociale wetgeving in de negentiende eeuw (Jan van Oudheusden)	4	46	Dan Sleight, Stemmen uit zee (Wim Rongen)	1	36
Paul van der Steen, Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971 (Jan Walravens)	4	45	Sybillé Steinbacher, Auschwitz – Een geschiedenis (Joke Noordstrand)	3	47
Spiegelbeeld. Reflecties bij 25 jaar vrouwengeschie- denis. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis (Ellen Marrenga)	8	56	Frank Westerman, El Negro en ik (Tineke Bogaerts)	4	47
Fritz Tauber, Rondom Westerbork (Jan van Oudheusden)	3	47	H.P. Wilmott, Eerste Wereldoorlog (Hans Pols)	5	54
Vita Radbodi. Het leven van Radboud. Ingeleid, bezorgd en vertaald door Peter Nissen en Vincent Hunink (Hans Pols)	4	49	Joseph Wilson, In diens van de waarheid. Achter de schermen van Amerika's buitenlandpolitiek (Jan van Oudheusden)	8	52
Geertje Wiersma, Mietje Hulshoff of de aanslag op Napoleon (Jan van Oudheusden)	2	39	Adam Zamoyski, 1812: Napoleons fatale veldtocht naar Moskou (Jan van Oudheusden)	7	50
Geschiedenis – wereld			Tijdschriften		
J.H.J. Andriessen (bew.), De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller. Geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog (Youri van der Drift)	5	55	Franse populair-wetenschappelijke historische tijd- schriften (Wim Rongen)	5	50
			Historisch Tijdschrift Holland, Onderwijsvernieuwing in Holland, 2005/nr. 3 (Joke Noordstrand)	8	54
			Leidschrift – Themanummer Van Kind tot Burger, 2005/nr. 2 (Tineke Bogaerts)	8	54
			Spiegel Historiaal, Themanummer Van kind tot burger, jg. 40, nr. 11/12 (Tineke Bogaerts)	8	55
			Verder bevat ieder nummer van Kleio de rubrieken 'Van de redac- tie' waarin hoofdredacteur Jan van Oudheusden het nummer toelicht, 'Zojuist verchenen', waarin Hans Pols recent verschenen boeken signaleert, en 'Kleiokrant' met informatie over nieuw lesmateriaal, websites, tentoonstellingen, symposia, cursussen en nascholing, verzameld door Tineke Bogaerts.		

In september 2005 gebruikten we een andere toets. De vragen werden voorzien van meer context die bij leerlingen een eventueel aanwezig referentiekader zou kunnen activeren. Bovendien werd meer naar de kern van oriëntatiekennis gevraagd. De langere inleidingen bij de vragen maakten het minder goed mogelijk alle 49 kenmerkende aspecten te bevragen. De toets bevatte daarom dertig vragen over dertig kenmerkende aspecten, evenredig verdeeld over de tijdvakken (in overeenstemming met het gewicht dat de tijdvakken in het examenprogramma hebben).

Omdat de minister inmiddels had toegestemd in verlenging van de pilot voor de examengeneraties havo 2007 en havo 2008, kon de toets worden voorgelegd aan drie groepen:

- leerlingen van de nieuwe generatie havo-4 van de pilotscholen;
- leerlingen van havo-5 van de pilotscholen;
- leerlingen van havo-5 van niet-pilotscholen.

De leerlingen van havo-5 van de pilotscholen hadden op dat moment één jaar onderwijs nieuwe-stijl gehad. De leerlingen van niet-pilotscholen dienden als vergelijkingsgroep.

De vraag was of de havo-5-leerlingen van de pilotscholen nu meer beheersing van oriëntatiekennis toonden dan de leerlingen van havo-4, en van havo-5 van niet-pilotscholen.

De resultaten

In het algemene beeld van de resultaten was onmiddellijk duidelijk dat de havo-5-leerlingen van de pilotscholen significant beter scoorden dan de beide andere groepen. Hun gemiddelde score kwam uit op 54,8 procent juiste antwoorden. De leerlingen van havo-4 op de pilotscholen scoorden gemiddeld ruim tien procent lager: 44,7 procent juiste antwoorden. Interessant was dat de leerlingen van havo-5 van de niet-pilotscholen op bijna hetzelfde niveau uitkwamen: 44,9 procent. Hun beheersing van oriëntatiekennis – voor zover op te maken uit deze toets – was dus over het geheel genomen niet hoger dan die van leerlingen van havo-4 aan het begin van de bovenbouw. Een jaar geschiedenisonderwijs, vermoedelijk in de vorm van thema's die in

de bovenbouw gebruikelijk zijn, had niet geleid tot een beter ontwikkeld totaal-referentiekader. Dat leek in overeenstemming met de analyses rond de schoolboekteksten van thema's aan het begin van dit artikel.

Dit algemene resultaat gaf aanleiding de havo-5-leerlingen van de niet-pilotscholen wat nauwkeuriger te bekijken als vergelijkingsgroep ten opzichte van de pilotleerlingen.

De pilotleerlingen hebben gemiddeld 27 van de 30 vragen beter gemaakt dan de niet-pilotleerlingen. De drie vragen waarop de niet-pilotleerlingen beter scoorden waren de vraag over de Franse revolutie ('Welke eisen hadden de revolutionairen?'), de vraag over verzet tegen het Nederlandse kolonialisme in Indonesië ('Waar was rond 1929 verzet (Nederland, Indië of beide) en wie kwamen in verzet (een kleine minderheid van de bevolking of de meerderheid?)') en de vraag over de eisen van hervormers in de jaren zestig (zie kader B). De overige 27 vragen werden door de pilotleerlingen gemiddeld beter beantwoord.

Het grootste verschil zat in de beheersing van kennis over de eerste zes tijdvakken (zie blz. 25).

De vraag hoe sociale verschillen in de prehistorie kunnen worden verklaard werd door 73 procent van de pilotleerlingen juist beantwoord en door 32 procent van de niet-pilotleerlingen.

De meest gemaakte fout was te denken dat godsdiensten de verschillen konden verklaren.

De vraag naar de verklaring van het versnipperde uiterlijk van een landkaart van Frankrijk omstreeks 1100 werd door 63 procent van de pilotleerlingen juist beantwoord ('feodale versnippering'), terwijl 35 procent van de niet-pilotleerlingen het juiste antwoord wist. De meest gemaakte fout was opnieuw de godsdienst: leerlingen kozen voor het conflict tussen protestanten en katholieken dat de versnippering zou verklaren – voor het jaar 1100 uiteraard niet van toepassing.

Andere vragen met een groot verschil tussen pilotleerlingen en niet-pilotleerlingen waren die over horigheid en die over de bloei van de Nederlandse Republiek in de Gouden Eeuw.

De Middeleeuwen en de zeventiende eeuw bleken dus een struikelblok – een

indruk die ook al kon worden opgedaan uit de associatieve toets (zie het eerder genoemde artikel van Dick van Straaten).

In de scores over de recentere tijdvakken waren de verschillen tussen pilotleerlingen en niet-pilotleerlingen kleiner. De pilotleerlingen scoorden hier 8,7 procent beter dan de leerlingen van havo-4, de niet-pilotleerlingen 6,5 procent beter. Bestudering van thema's die vermoedelijk merendeels over recentere tijdvakken zijn gegaan, heeft dus wel een bijdrage geleverd aan de algemene kennis van niet-pilotleerlingen over deze tijdvakken. Ook al is de verwijzing in de thema's naar een algemeen kader in het algemeen zwak.

De scores van de pilotleerlingen in de recentere tijdvakken stelden hier dus wel enigszins teleur. Docenten van sommige pilotscholen hebben in verband hiermee naar voren gebracht dat zij in havo-4 begonnen zijn de tijdvakken chronologisch te behandelen. Aan de recentere tijdvakken waren zij nog niet toe gekomen aan het begin van havo-5. Dat geldt overigens niet voor alle pilotscholen.

Sommige scholen hebben gekozen voor een globale concentrische behandeling van alle tijdvakken, andere voor een grondige uitdieping van tijdvakken in chronologische volgorde. In de berekende gemiddelden is het resultaat van deze verschillende aanpakken niet meer te onderscheiden. Daarvoor zou men de resultaten per pilotschool moeten bekijken. Over het geheel genomen is echter te verwachten dat de pilotleerlingen aan het eind van het onderwijs in havo-5 hun voorsprong op de niet-pilotleerlingen in de beheersing van een referentiekader zullen hebben vergroot, vooral door een betere beheersing van de meer recente tijdvakken. De gemiddelde score op een toets als deze zou dan in elk geval boven de 60 procent moeten komen te liggen.

Het ontwikkelen van een bruikbaar algemeen referentiekader van geschiedenis lijkt in de pilotscholen tot grotere tevredenheid over geschiedenisonderwijs te leiden dan het gebruikelijke onderwijs. Ervaringen worden gerapporteerd over oudere leerlingen die jaloers zijn op hun jongere broer of zus,

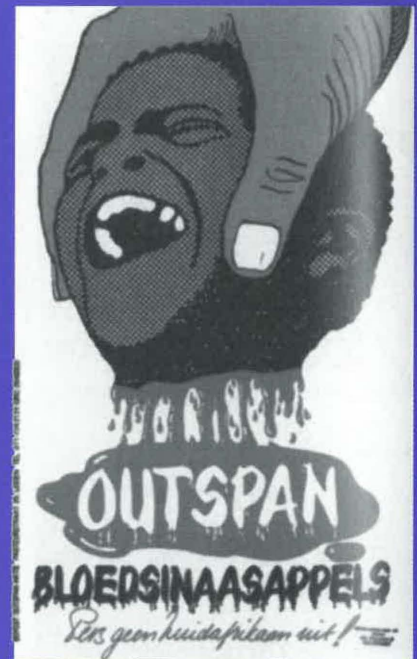
omdat zij dit nieuwe examenprogramma niet hebben meegemaakt. Ook meldde één van de pilotdocenten instemmende reacties van ouders die hun kinderen bij het voorbereiden op het experimentele nieuwe examen helpen: zij zagen de relevantie hiervan meer in dan die van het thematische onderwijs. Daar staat tegenover dat het leren van een referentiekader echt een zaak van lange adem is. Leerlingen hebben min-

Samenvattend:

- In het bestaande thematische onderwijs worden links met een referentiekader meestal niet expliciet gelegd. Leerlingen kunnen onvoldoende onderscheiden hoe de gepresenteerde kennis als voorbeeld kan dienen en hoe deze met een algemeen kader in verband kan worden gebracht.
- De resultaten van de toets bevestigen dit beeld vooral voor de vroegere tijd-

240 uur (dat wordt voor havo in 2007: 340 uur), en docenten die nog geen ervaring hebben met de nieuwe aanpak.

Bij de start van het nieuwe programma in 2007 zal dat anders zijn. Uitgevers zijn volop bezig met het ontwikkelen van nieuwe leermiddelen. In de pilotscholen wordt geëxperimenteerd met aanpakken waarmee anderen straks hun voordeel kunnen doen. En bij de defini-

Niet om te kennen – Wel is een aangeleerd referentiekader nodig om dit te kunnen plaatsen.

der dan tot nu toe gebruikelijk de kans om gaten die zij hebben laten vallen gedurende de twee bovenbouwjaren door een korte 'eindsprint' alsnog goed te maken. In sommige gevallen kan zich dat wreken.

Hoe het precies gesteld is met de beleving van en tevredenheid over geschiedenis bij de pilotleerlingen in vergelijking tot andere leerlingen zal in een later stadium van het pilotproject nader worden onderzocht.

Conclusies

Al te absolute conclusies kunnen we aan een onderzoekje als dit niet verbinden. Een meerkeuzetoets – ook al gaat het om een verbeterde versie van de eerste uit 2004 – geeft geen volledig beeld van het referentiekader dat leerlingen hebben. Enkele aanwijzingen zijn er echter toch wel uit af te leiden.

vakken. Leerlingen van pilotscholen hebben hun referentiekader voor die tijdvakken in een jaar tijds aanmerkelijk verbeterd. Leerlingen die traditioneel thematisch onderwijs hebben gehad, zijn met name in de vroegere tijdvakken niet significant vooruitgegaan ten opzichte van het beginpeil van havo-4. In de recentere tijdvakken blijft hun vooruitgang achter bij die van de pilotleerlingen.

Voorzichtig kunnen we dus stellen dat onderwijs iets kan bereiken bij het opbouwen van een referentiekader. Daarbij moet bedacht worden dat de leerlingen in de pilotscholen dit in één jaar hebben moeten doen onder omstandigheden die niet direct optimaal genoemd kunnen worden: geen voorbereiding in de onderbouw, geen geschikte leermiddelen beschikbaar, werken met de oude studielast van

tieve invoering is er inmiddels ervaring opgedaan in drie examenjaren.

Noten

- 1 In een vorig *Kleio*-artikel heb ik deze ontwikkeling beschreven (Arie Wilschut, 'Het canondebat in geschiedenisdidactisch perspectief', *Kleio* jrg. 2006, nr. 2, 24-28).
- 2 *Pharos* voor vwo bovenbouw, pag. 254.
- 3 *Pharos* voor vwo bovenbouw, pag. 127.
- 4 Dick van Straaten, 'Berenvellen en markiespakjes', *Kleio* jrg. 2006, nr. 1, 2-7.

Zie voor de volledige toets en de volledige resultaten:
www.ivgd.nl

Het nieuwe examenprogramma betekent ook een grote verandering in de manier waarop de examens moeten worden geconstrueerd. Tijdens het komende schriftelijke examen geschiedenis zullen de havo-5 leerlingen van de pilotscholen passende nieuwe vragen voorgelegd krijgen. Om duidelijk te maken wat er zo anders is, kan een vergelijking tussen de huidige en de nieuwe situatie verhelderend werken.

Ook worden er voorbeelden gegeven van mogelijke nieuwe examenvragen.

STEFAN BOOM

Het examen nieuwe stijl: een vergelijking

Er is geen verschil in de algemene eisen die aan een (centrale) toets gesteld worden. Een goede toets dient valide, betrouwbaar, efficiënt en aanvaardbaar te zijn.

Validiteit

Als het gaat om de validiteit van het examen wordt meestal gekeken naar twee soorten validiteit, de *inhoudsvaliditeit* en de *begripsvaliditeit*. De inhoudsvaliditeit houdt in dat de vragen van een toets de hele leerstof bestrijken en dat alle onderdelen van de stof evenwichtig aan bod moeten komen.

In de huidige examens wordt dat doel bereikt door de relatieve aandacht die in de stofomschrijving aan een kwestie besteed wordt, te vertalen naar het examen. Op grond van dit uitgangspunt kunnen we een toetsmatrijs opstellen waarin de verschillende onderdelen worden gewogen. Bijvoorbeeld bij het onderwerp Vietnam beslaat hoofdstuk 6, De Oorlog aan het 'thuisfront', ongeveer één achtste deel van de stofomschrijving, en moet dus ook voor dat deel in de puntenverdeling (dus ongeveer vijf punten) terugkomen. In het nieuwe programma bestaat er geen stofomschrijving meer. Inhoudelijk

Tijdvak	Percentage van het aantal aspecten	Aantal punten
Prehistorie en Oudheid	15%	12 – 13 punten
Middeleeuwen	15%	12 – 13 punten
Vroegmoderne tijd	25%	20 – 21 punten
Moderne tijd	45%	36 – 38 punten
Totaal	100%	80 – 85 punten

bestaat de te leren stof uit de tien tijdvakken met de negenenveertig kenmerkende aspecten die daarbij horen. Het ligt voor de hand daarmee eenzelfde matrijs op te stellen als bij het huidige examen. Dat resulteert in een verdeling van het aantal punten op grond van het relatieve aantal kenmerkende aspecten.

We hebben eerst de tien tijdvakken verdeeld in de 'ouderwetse' groepering Prehistorie en Oudheid, Middeleeuwen, Vroegmoderne tijd en Moderne tijd en hebben daarna het relatieve aantal kenmerkende aspecten van deze vier tijdperken bepaald. We komen dan uit op een verdeling zoals in tabel 1. Deze aantallen geven slechts een indicatie; waarschijnlijk zal 85 punten leiden tot een te bewerkelijk examen, het maximum zal tussen de 75 en 80 uitkomen.

Dat komt overeen met de huidige havo-examens.

De manier waarop de begripsvaliditeit gewaarborgd moet worden, is een probleem van meer fundamentele aard. Bij een stofomschrijving levert de context van een begrip meestal voldoende houvast. Specialistische termen worden in de tekst uitgelegd en toegelicht. De afbakening van het beschreven thema in de verantwoording maakt, als het goed is, duidelijk welke betekenis toegekend moet worden aan begrippen die op verschillende manieren te interpreteren zijn.

STEFAN BOOM IS VOOR HET CITO BETROKKEN BIJ HET PILOTPROJECT EXPERIMENTEEL HAVO-EXAMEN.

Bij de nieuwe benadering van de leerstof is dat niet meer mogelijk. De leerstof wordt beschreven als oriëntatiekennis. Dat impliceert dat er geen concrete, vastgestelde jaartallen, feiten, begrippen of personen voorgeschreven worden. De examenkandidaten moeten met hun eigen (concrete) voorbeelden de kenmerkende aspecten kunnen beschrijven. Deze voorbeelden zijn van henzelf, zijn niet voorgeschreven en zullen daarom verschillend zijn. Binnen de klas van één docent kunnen die verschillen optreden, maar tussen verschillende scholen zullen zij zeker voorkomen.

Een volgend probleem dat rees bij de examenconstructie, vormen de tien tijdvakken zelf. In de thema's met stofomschrijvingen worden de tijdvakken en de omslagpunten daarin bepaald door het onderwerp en de daarbij horende censuren. De tien tijdvakken van het nieuwe programma vormen echter een lijn die de kalendertijd weergeeft. Ter verduidelijking: de Tweede Wereldoorlog loopt voor Nederland van 1940 tot 1945, voor de Britten van 1939 tot 1945. Nergens tot 1950, de grens tussen tijdvak negen en tien zoals de tijdafbakening in het nieuwe examenprogramma tussen de 'tijd van de wereldoorlogen' en de 'tijd van televisie en computer'.

De globale aanduiding van de grenzen van de tijdvakken is daarom een andere manier van omgaan met jaartallen dan in een afgebakende stofomschrijving waarbij het gaat om jaartallen met daaraan gekoppelde specifieke (en vaak concrete) gebeurtenissen.

Voor de vraagconstructie betekent dit een belemmering in het formuleren van duidelijke antwoordkernen; doordat de tijdgrenzen van een juist antwoord minder exact aangegeven zijn, zijn er meer juiste antwoorden mogelijk.

Wij zijn ervan uitgegaan dat de tien tijdvakken een didactisch uitgangspunt vormen, dat in de klaslokalen, zijn waar de zal moeten bewijzen. Voor de eindexamens op havo- en vwo-niveau hoeft daaraan niet strikt te worden vastgehouden.

Elk van de tien tijdvakken heeft specifieke historische kenmerken, waardoor het verschilt van andere tijdvakken. Deze kenmerkende aspecten vormen elk

een thema dat in het betreffende tijdvak past, maar waarvan niet duidelijk is in hoeverre dit aspect een rol speelt in de volgende tijdvakken, of kan voorkomen in voorafgaande tijdvakken.

Ter verduidelijking hiervan weer een voorbeeld: het begrip feminisme, wat als kenmerkend voor de laatste helft van de negentiende eeuw beschouwd wordt (als een van de opkomende emancipatiebewegingen), speelt ook een grote rol in de tweede helft van de twintigste eeuw. Mogen wij kennis van het negentiende-eeuwse feminisme gebruiken om vragen te stellen over de tweede feministische golf? Soms kan dat wel, soms kan dat niet. Dit maakt de constructie van doorsnedevragen moeilijk.

Verder constateerden de examenmakers dat er grote verschillen bestaan tussen de omschrijvingen van de verschillende kenmerkende aspecten. Soms wordt een oorzaak-gevolg relatie gelegd ('de protestantse reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had') soms wordt volstaan met een zeer summiere aanduiding ('het voeren van twee wereldoorlogen'), soms wijkt het kenmerkende aspect totaal af van de andere kenmerkende aspecten ('de Grieks-Romeinse vormentaal'). Ook dit maakt het opstellen van eenduidige antwoordkernen niet eenvoudig.

Maar het examenprogramma stelt naast toetsing van de kenmerkende aspecten uit domein B ook domein A vast als examenstof. Domein A bevat de structuurbegrippen en vaardigheden. In dat opzicht wijkt het nieuwe examenprogramma niet af van het reguliere. Ook daar is toetsing van vaardigheden en historische benaderingswijzen onderdeel van het centraal examen.

Betrouwbaarheid en bruikbaarheid

Behalve valide dient een goede toets ook betrouwbaar en bruikbaar te zijn. De betrouwbaarheid van een toets hangt samen met de specificiteit van de toets (dat wil zeggen de mate waarin alleen leerlingen die de stof beheersen de vraag correct kunnen beantwoorden), de moeilijkheidsgraad, de objectiviteit van de beoordeling en de mate van differentiatie.

Voor een groot deel van deze criteria zijn wij afhankelijk van de resultaten die er uiteindelijk op het examen worden

geboekt door de kandidaten. Wij weten van tevoren niet echt wat deze havo-leerlingen op het examen zelf moeilijk of makkelijk zullen gaan vinden. De pilot is een bijzondere situatie, de toets- en itemanalyses van de reguliere examens uit voorafgaande jaren kunnen geen indicatie leveren voor bijvoorbeeld de moeilijkheidsgraad of de mate van differentiatie.

Het geschiedenis eindexamen wordt geconstrueerd door leerkrachten met ervaring in examenklassen en, in dit geval, ervaring met het nieuwe examenprogramma. Op die manier hopen we beter te kunnen inschatten wat voor de kandidaten voor het pilotexamen haalbaar is.

Net als bij de reguliere examens zal er sprake zijn van een eerste en een tweede correctie. Het examenwerk van de pilotleerlingen zal worden beoordeeld door hun eigen leerkracht en een docent van één van de andere pilotscholen. De objectiviteit en eerlijkheid van de beoordeling kunnen we daarmee waarborgen.

Specificiteit en differentiatie kunnen we ook pas achteraf meten. Bij sommige van de vragen die voor het komende examen geconstrueerd zijn, schatten wij nu al wel in dat er sprake is van een vraag die echt past bij de pilot of een vraag die goed zal differentiëren, maar pas na afname van het examen kunnen we dat werkelijk toetsen. Pas als van het nieuwe examen een toets- en itemanalyse is gemaakt, weten we meer.

De bruikbaarheid van een toets hangt af van de efficiëntie, billijkheid en aanvaardbaarheid van de toets. Ook bij de bepaling van deze criteria zijn we afhankelijk van de evaluatie van het examen. De commissie-De Rooy heeft dit examenprogramma opgesteld met het idee dat vanaf het primair onderwijs geschiedenis gedoceerd zal worden in het kader van de tien tijdvakken met hun kenmerkende aspecten. Voor de pilotkandidaten is dat uiteraard niet het geval geweest. Hun randvoorwaarden wijken zelfs sterk af van die van hun collega's die vanaf 2007 met het nieuw examenprogramma aan de slag gaan. In de pilot worden de oude studielasturen nog gebruikt, vanaf 2007 hebben havisten 100 uur meer voor hun geschiedenislessen.

Door leerlingen voor- en na hun examen naar hun bevindingen te vragen hopen we antwoord op de vraag naar de billijkheid te kunnen geven. Overigens zijn in het vigerende examensysteem hierover geen gegevens bekend, waardoor vergelijking moeilijk zal zijn.

De deelnemende docenten zullen ook naar hun mening worden gevraagd, net als belanghebbende deskundigen van buiten het pilotproject. Het VGN-bestuur bijvoorbeeld of de vakdidactici van de eerstegraads lerarenopleidingen. Daaruit zal de aanvaardbaarheid van dit examen moeten blijken.

De constructie van het nieuwe examen

De hier aangegeven problemen vormden uiteindelijk geen beletsel om tot – volgens de examenmakers – aanvaardbare vragen te komen. Eerst is een theoretische aanpak ontwikkeld die een aantal meer gestandaardiseerde vraagvormen mogelijk maakt. Dit leverde een aantal sjablonen voor de vraagconstructie op.

Het examenprogramma schrijft toetsing van twee domeinen voor, domein A, historisch besef, en domein B, de kenmerkende aspecten van de tien tijdvakken.

Bij domein B is de overkoepelende vaardigheid dat de examenkandidaat per tijdvak: “met betrekking tot de tijd van [één van de tien tijdvakken] met behulp

van een concreet voorbeeld van een gebeurtenis, een ontwikkeling, een verschijnsel, of een handeling dan wel gedachtegang van een persoon elk van de volgende aspecten van dit tijdvak [kan] beschrijven: [volgen de kenmerkende aspecten van het tijdvak].”

Vragen die domein B toetsen kunnen hiermee ontwikkeld worden. Gaan we bijvoorbeeld uit van tijdvak 5, de tijd van de ontdekkers en hervormers, dan moet de kandidaat het kenmerkende aspect *het begin van de Europese overzeese expansie* kunnen beschrijven aan de hand van een eigen voorbeeld. Dat maakt de volgende vraagvorm mogelijk, het is bijna een recept:

- neem een kenmerkend aspect, maak daarvan een intro en vraag om een concreet voorbeeld van ‘een gebeurtenis, een ontwikkeling, een verschijnsel, of een handeling dan wel gedachtegang van een persoon’.

In de vorm van een sjabloon of formule krijgen we:

Kenmerkend aspect x – Noem/geef een voorbeeld/voorbeelden van [element/elementen van] kenmerkend aspect x.

Concreet: domein B

De vraag:

De Europese overzeese expansie kan pas beginnen nadat ontdekkingsreizigers nieuwe gebieden hadden verkend.

Noem een voorbeeld van zo’n ontdekkingsreiziger en leg met een voorbeeld uit

waardoor zijn ontdekking de Europese overzeese expansie bevorderde.

Maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Columbus – 1

‘ontdekte’ Amerika – 1

en maakte daarmee de verovering door Spanje van Zuid-Amerika mogelijk – 1

Dit antwoord is een willekeurige keuze uit het enorme arsenaal van mogelijke antwoorden. Dat biedt de corrector dus weinig houvast. Een antwoordmodel zal er daarom zo uit moeten zien:

Maximumscore 3

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

1 punt – een juist voorbeeld van een ontdekkingsreiziger

1 punt – een juist voorbeeld van een door deze ontdekkingsreiziger ontdekt gebied

1 punt – een juiste uitleg van het verband tussen deze ontdekking en de Europese overzeese expansie.

Een dergelijk antwoordmodel kan eventueel gecombineerd worden met een voorbeeld van een juist antwoord.

De p’waarde van dit soort vragen zal zeer hoog zijn, de differentiatie zeer laag, het nakijken een hele klus (zeker voor de tweede corrector).

Een iets andere aanpak is het creëren van een adequate context die in een intro gegeven wordt.

De vraag:

Christophorus Columbus (1451-1506) ontdekte in 1492 een aantal van de grote eilanden in de Caraïbische zee.

Noem het kenmerkend aspect van het tijdperk van de ontdekkers en hervormers dat bij deze beschrijving past en leg met een voorbeeld uit wat het verband is tussen deze ontdekking en dit kenmerkende aspect.

Maximumscore 3

Uit het antwoord moet blijken dat het hier gaat over het begin van de Europese overzeese expansie – 1

Doordat Columbus de vaarroute naar Amerika had gevonden, kon Spanje een koloniaal rijk overzee in Zuid-Amerika opbouwen – 2

Deze antwoorden zijn redelijk te sluiten, de toetstechnische bezwaren (met betrekking tot de p'waarde en de differentiatie) die bij het eerste voorbeeld direct naar voren kwamen, lijken hier minder een rol te gaan spelen.

Niet goed genoeg: domein A

Dit soort vragen zijn mogelijk met de eindterm zoals die nu geformuleerd is. Wat moeten de kandidaten eigenlijk 'doen' bij een dergelijke vraag? Het gaat om twee zaken, de identificatie en reproductie van een kenmerkend aspect en de reproductie van een vooraf

- 1 Chronologische ordenen met de tien tijdvakken of een andere periodisering; inzien dat dit een interpretatie is.
- 2 De 10 tijdvakken als referentiekader gebruiken.
- 3 Uitleggen dat de indeling in perioden en tijdvakken een westers perspectief op de geschiedenis vertegenwoordigt en wat de beperkingen en bezwaren daarvan kunnen zijn.

Structuurbegrippen

4. De kandidaat kan:
 - in historische processen de samenhang tussen veranderingen en

- voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en gegevens eruit selecteren.

6. De kandidaat kan:
 - in het kader van een historische vraagstelling verklaringen geven voor historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen;
 - onderscheid maken tussen verschillende soorten oorzaken.
7. De kandidaat kan bij het geven van oordelen over het verleden rekening houden met:
 - het onderscheid tussen feiten en meningen;
 - tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen, onder wie hij zelf;
 - de rol van waardepatronen in heden en verleden;
 - het ondersteunen van uitspraken met behulp van argumenten.

Bij elk van deze vaardigheden is een vraag te maken, volgens het sjabloon: context in intro, leg een verband tussen (gegeven uit context) en (structuurbegrip).

Bijvoorbeeld bij 5.
Continuïteit en verandering:

In 56 voor Christus probeerde de Romeinse veldheer Julius Caesar het mondingsgebied van de Rijn en de Maas te veroveren. De volkeren die daar woonden, de Menapiërs en de Morinen, kon hij niet in een veldslag verslaan, omdat zij steeds wegtrokken. Caesar beschreef in zijn boek 'De bello Gallico' deze gebeurtenissen; de Menapiërs en de Morinen hebben geen schriftelijke bronnen nagelaten. Leg uit dat rond 56 voor Christus in Nederland er sprake is van een overgangperiode tussen prehistorie en historie.

Maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is: In Nederland zijn op dat moment volkeren zonder schrift, de Menapiërs en de Morinen, die in de prehistorie leven, en de Romeinen, die wel een schrift hebben en dus in de historische periode leven / er is sprake van een gelijktijdige ongelijktijdigheid tussen de prehistorische Menapiërs en Morinen en de historische Romeinen.

geleerd voorbeeld bij dat kenmerkende aspect.

Een heel examen met dit type vragen doet geen recht aan de opdracht historisch denken en redeneren te toetsen. De vaardigheden en historische structuurbegrippen van domein A komen op deze manier nauwelijks aan bod. Kan volgens deze aanpak ook een meer vaardige vraagvorm ontwikkeld worden?

Daarvoor moeten we eerst de vaardigheden en structuurbegrippen uit domein A onder de loep nemen.

Een verkort overzicht van de vaardigheden uit het nieuwe examenprogramma (cursief is alleen vwo):

continuïteit beschrijven;
– de betekenis van historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen voor het heden aangeven;
– verschillende soorten historische verandering onderscheiden;
– door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).

5. De kandidaat kan:
 - een vraag en een daarop aansluitende hypothese formuleren;

Of bij 7. Interpretatie

(inleving en standplaatsgebondenheid):
In 56 voor Christus probeerde de Romeinse veldheer Julius Caesar het mondingsgebied van de Rijn en de Maas te veroveren. De volkeren die daar woonden, de Menapiërs en de Morinen, kon hij niet in een veldslag verslaan, omdat zij steeds wegtrokken. Caesar beschreef in zijn boek De bello Gallico deze gebeurtenissen, de Menapiërs en de Morinen hebben geen schriftelijke bronnen nagelaten.

Leg uit waarom voor een onderzoeker van de geschiedenis van de Menapiërs en de Morinen dit gebrek aan schriftelijke bronnen een groot bezwaar is om tot een genuanceerd verslag te komen.

Maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is: Doordat het beeld van de volkeren waarvan geen eigen schriftelijke bronnen zijn overgeleverd gekleurd wordt door hun vijanden (de Romeinen), levert dat een eenzijdig beeld op / kern van een juist antwoord is dat er gewezen wordt op de Romeinse standplaatsgebondenheid van de beschrijving van Caesar die niet gecorrigeerd kan worden door bronnen van de kant van de Menapiërs en de Morinen.

Met bron

Bij vragen die op deze manier worden geconstrueerd, is de in de intro geformuleerde context van groot belang. Ook in het huidige examen wordt veel gebruik gemaakt van een intro om een probleem te verduidelijken en de vraag korter te kunnen houden. In het nieuwe stijl examen zullen deze intro's groter worden en de gegevens moeten aanreiken die in de huidige situatie (met een stofomschrijving) bekend verondersteld kunnen worden.

Het gaat in deze voorbeelden tot nu toe om vragen zonder bron. Het probleem van de noodzakelijke intro die een adequate context bevat kan natuurlijk ook worden opgelost door een bron toe te voegen. Een voorbeeld:

Bij het kenmerkend aspect: 'het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaal-socialisme' en het structuurbegrip 'interpretatie' is een bron gezocht met de opvattingen van een relatief onbekende fascist, Metaxas.

Bron 1

In de jaren dertig van de twintigste eeuw bestaat er in Griekenland grote politieke onrust. Monarchisten, republikeinen en andere partijen strijden om de macht. Op 4 augustus 1936 stuurt de Griekse premier, generaal Metaxas, het parlement naar huis.

In een toespraak zegt hij: 'Ik heb niet meer gedaan dan de macht aan me getrokken, nodig om het hoofd te bieden aan het communistische gevaar en het ligt niet in mijn bedoeling deze neer te leggen voordat ik het land heb gezuiverd van het communisme (...). De Griekse pers, evenals alle Grieken, zullen er aan gehouden worden de nationale orde te respecteren. Het is momenteel uitgesloten dat er verkiezingen zullen plaatsvinden. Degenen onder U, die in het verleden lid zijn geweest van een partij, zijn nu verplicht deze volledig te vergeten; er bestaan geen partijen meer in het oude Griekenland. Het oude parlementaire systeem is voorgoed verdwenen.'

Gebruik bron 1.

De Griekse generaal Metaxas wordt beschouwd als een fascist.

Toon dat aan. Doe dat door:

- eerst aan de bron twee opvattingen van Metaxas te ontlelen en
- daarna per opvatting uit te leggen bij welk fascistische opvatting hij zich aansluit.

Maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord (twee van de volgende combinaties):

- Metaxas schaft het parlement af: fascistische verwerpen het parlementaire systeem,
- Metaxas trekt alle macht aan zich: fascistische houden ervan dat een sterke leider de macht heeft (leiderschapsbeginsel).
- Metaxas schaft alle partijen af: fascistische willen dat één partij de leiding heeft.
- Metaxas noemt het communistische gevaar de reden waarom hij de macht grijpt: fascistische verafschuwen communisme.
- Metaxas waarschuwt de pers. Kritiek op het systeem mag niet. Fascisten zijn tegen persvrijheid en vrijheid van meningsuiting.

Per juiste combinatie 2 punten.

Of in een andere formulering:

Maximumscore 4

Een juist antwoord bevat twee combinaties van de volgende elementen: een aan de bron ontleende opvatting van Metaxas – 1 punt
een daarbij passend kenmerk van het fascisme – 1 punt

Dit soort vragen wijkt niet af van de vragen die in het huidige examen regelmatig worden gesteld.

In het examen 'nieuwe stijl' blijven deze vragen mogelijk.

Een conclusie

Het nieuwe examen zal aan veel verschillende verwachtingen moeten voldoen. Het zal duidelijk anders moeten zijn dan de huidige examens, maar ook moeten aansluiten bij de gegroeide examenpraktijk die zijn waarde bewezen heeft. Het wijkt in bepaalde opzichten niet sterk af van de huidige examens. Voor sommigen zal dat een opluchting, voor anderen een teleurstelling betekenen. Wie van het nieuwe examen verwacht dat er geen vaardigheden meer in voorkomen of dat de geschiedenis canon gereproduceerd dient te worden, zal dat niet terugzien. Wie liever een thematisch examen wil, met een stofomschrijving, zal de oude examens meer waarderen.

Het ontwikkelen van vragen waarin historisch besef wordt getoetst, of, anders geformuleerd, er sprake is van historisch denken en redeneren, vormt een zeer gecompliceerde opgave voor de examensmakers. De 'normale' interpretatieverschillen rondom de kenmerkende aspecten, de structuurbegrippen en vaardigheden en diverse historische fenomenen hebben in de productie van dit nieuwe examen tot veel debat geleid. Maar dat is niet anders dan bij het reguliere examenprogramma.

Het examen nieuwe stijl is wel een grote verandering ten opzichte van het huidige examen in de manier waarop de kandidaten zich hebben voorbereid en de constructeurs hun vragen hebben gemaakt. Zonder de last, maar ook zonder de steun van een afgebakend thema.

Er zijn in Nederland allerlei herinneringscentra, organisaties en musea die aandacht besteden aan de Tweede Wereldoorlog. Hun projecten voor leerlingen kunnen voor het vak geschiedenis een welkome aanvulling betekenen. Maar projecten geven vaak te weinig uitleg. Termen worden niet verklaard, stereotiepe beelden en begrippen niet weerlegd, de relatie tussen het antisemitisme van vroeger en nu ontbreekt, evenals een expliciete afwijzing van de rassentheorieën. Desondanks kan een verschuiving geconstateerd worden van WO-toen naar WO-nu.

THEO VAN PRAAG

Van WO-toen naar WO-nu

Projecten over de Tweede Wereldoorlog

Het eindrapport *Tijd voor Kwaliteit*, over de betekenis van de Tweede Wereldoorlog in projecten, verscheen in juli 2005. Het onderzoek werd mogelijk gemaakt door de Adviescommissie Jeugdvoorlichting WOII-heden, van het ministerie van vws, eenheid Oorlogsgetroffenen en herinnering WOII. Dit onderzoek is het vervolg op de studie naar de representatie van de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden in geschiedensismethodes. In het artikel 'Tijd voor Kwaliteit' (Kleio 2003/7) heb ik daarover gerapporteerd. Het onderzoeksinstrument werd in een zogenaamd codeboek beschreven. De onderzoekers pasten dit codeboek met succes toe op de meest gebruikte geschiedensismethodes en in het afgelopen jaar op projecten met een historische component.

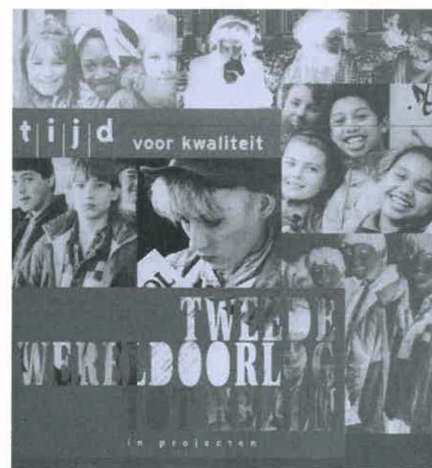
Als referentiekader voor onderzoek kozen wij – naast didactische criteria – voor drie inhoudelijke categorieën om de projecten te analyseren:

- a. grondrechten zoals vervat in de Grondwet;

- b. het interculturele gehalte;
- c. criteria voor mensenrechten- en vredeseducatie.

Wij onderzochten ruim 45 projecten die in 2004/2005 landelijk werden gebruikt. De criteria bij de keuze van deze projecten waren diversiteit, actualiteit, regionale spreiding en landelijke uitstraling. Alle projecten moesten zich richten op scholieren en jongeren tussen 10 en 25 jaar. Het rapport noemt en commentarieert deze projecten aan de hand van het codeboek, niet aan de hand van de doelstelling van het project zelf. Vrijwel altijd is één van de doelstellingen van zo'n project om bepaalde gebeurtenissen uit de oorlog te herdenken of de bevrijding te vieren.

De analyses betroffen projecten, niet organisaties. Het is dus denkbaar dat een organisatie waarvan een project kritisch werd beschreven andere projecten maakt die het veel beter doen. Het onderzoek was een momentopname, zowel in tijd als in plaats.

Collectieve herinnering, alledaags historisch besef

'Geschiedenis is de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden', schreef Huijzinga in 1926. De vraag is gerechtvaardigd wat de betekenis is van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog voor de huidige generatie jongeren in de eerste decennia van de eenentwintigste eeuw. De vraag naar de betekenis geldt uiteraard ook voor het vieren van de bevrijding, zoals jaarlijks gebeurt.

'Samenlevingen' willen liever niet nadenken over het onrecht dat anderen is aangedaan. Neem de koloniale tijd in Nederlands-Indië en de afloop daarvan. De belangstelling voor dit onderdeel van de Nederlandse geschiedenis is pas recent sterk gegroeid.

Na 1960 groeide de aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en de Shoah. Johannes Houwink ten Cate meent dat de collectieve herinnering aan oorlog en Shoah niet voortkomt uit authentiek mededogen met de slachtoffers, maar uit

het gegeven dat samenlevingen zijn als schoolkinderen: ze onthouden alleen waar ze wat aan hebben. Volgens hem bestaat er een verband tussen het geloof in de mensenrechten en de herinnering aan genocides. De universele mensenrechten zijn deels geformuleerd in reactie op de jodenvervolgingen, en ze vormen niet toevallig een naoorlogs fenomeen. We willen ons die genocide herinneren omdat we beseffen dat we mensenrechten moeten verdedigen¹

De prominente aanwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in het publieke debat is volgens Frank van Vree een aanwijzing dat zij is uitgegroeid tot het belangrijkste politieke en morele richtpunt van de hedendaagse cultuur.² 'Termen uit de Tweede Wereldoorlog worden af en toe gebruikt om argumenten kracht bij te zetten', aldus David Barnouw.³

Dat in november 2004 Marokkaanse jongeren de Amsterdamse wethouder Aboutaleb uitmaakten voor NSB'er, zouden cynici juist kunnen opvatten als teken van geslaagde integratie.

De periode 1940-1945 wordt steeds meer genoemd als een belangrijk ijkpunt voor 'goed' en 'fout'. Houwink ten Cate noemt enkele argumenten voor dit ijkpunt. Ten eerste zijn in Nederland in de recente geschiedenis weinig ingrijpende gebeurtenissen geweest die zo verankerd zijn in het collectieve geheugen als de periode 1940-1945. Daarnaast gaat men zich, dankzij de nieuwe Nederlanders, met name in de grote steden, op een andere manier rekenschap geven van het verleden. De aandacht voor de rol van Marokkaanse soldaten in de bevrijding van Nederland, net als die van Zuid-Italië, en de belangstelling voor de gevolgen van de Wereldoorlog in de West zijn voorbeelden van dit nieuwe perspectief. Tenslotte verwijst Houwink ten Cate naar een mogelijk toekomstige Europese grondwet. Deze is alleen aan leerlingen uit te leggen als men naar de basis hiervan zoekt, de herinnering aan de desastreuze politiek van de nazi's en de shoah die alle Europese volkeren en landen delen.

In een resolutie (ondersteund door 104 lidstaten) hebben de Verenigde Naties de 27e januari uitgeroepen als de inter-

ationale Holocaust Herinneringsdag. Secretaris-generaal Kofi Annan refereerde aan de Holocaust als '*a unique evil which cannot simply be consigned to the past and forgotten*'.

Naar verwachting zullen de oorlog en de shoah als collectieve herinnering in de eenentwintigste eeuw blijvend worden herdacht. Dit zijn feiten die buiten discussie staan.

Herdenken en vieren tussen WO-toen en WO-nu

Wat leverde ons onderzoek nu op? Enerzijds zijn er projecten die vanuit een traditie vooral museale voorlichting geven over wat er toen en op een bepaalde plaats gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het karakter van die projecten is vooral tijd en plaatsgebonden: WO-toen.

Anderzijds zijn er projecten die de Nederlandse multiculturele samenleving van nu als uitgangspunt hebben en ervan uitgaan dat de gebeurtenissen uit de oorlog in het collectieve geheugen van de jongeren (nog) geen (vaste) plek hebben gekregen: WO-nu.

Daartussen zitten projecten die wel vasthouden aan WO-toen maar soms voorzichtig gaan in de richting van WO-nu: ze zitten tussen traditie en actualiteit in.

Hier volgen enkele opvallende voorbeelden van 'onderwijs'-projecten binnen deze driedeling die door docenten gebruikt (kunnen) worden. In het rapport wordt uitgebreider ingegaan op de goede en slechte kanten van de diverse projecten.

WO-toen

In *Je recht op vrijheid* komen alle grondrechten aan bod. Het hoofdstuk getiteld 'Grondrechten in de Tweede Wereldoorlog' dekt echter nauwelijks de lading: in enkele pagina's wordt wat bij elkaar geraapte informatie gegeven. Eén pagina gaat over het dagelijks leven in de Tweede Wereldoorlog. Zoals de nazi's de joodse bevolking apart zetten, zo doen de schrijvers van dit pakket dat ook. Misschien kan bij een herziene uitgave enige uitleg worden gegeven bij zinnen als: '*Joden mochtenalleen komen in joodse winkels, in joodse straten, op joodse scholen, in joodse ziekenhuizen....*'. Immers, hoe zouden die joodse straten en joodse ziekenhuizen eruit zien? Voor lezers blijft

onduidelijk wie eigenlijk joden waren (en zijn).

Het lespakket *De oorlog in Indië, zes verhalen* is gemaakt om het 'echte' einde van de Tweede Wereldoorlog te herdenken en bij te dragen tot een betere verstandhouding tussen Japan en de door Japan bezette landen tijdens de oorlog. Van herdenken is echter helemaal geen sprake, hoogstens een korte terugblik, waarbij er meer vragen opkomen dan de leerlingen aan antwoorden kunnen geven.

WO-nu

Het stripverhaal *De Ontdekking* is uitzonderlijk, niet alleen door de vorm en inhoud maar ook door de unieke bruikbaarheid als extra lesmateriaal in de klas. Er komen diverse perspectieven aan bod: 'goed', 'fout' en wat daartussen in zit. Mensen worden beschreven als unieke personen. Individuen of groepen krijgen niet de schuld van de economische problemen die ze ondervinden.

In de Handleiding *Reizen voor de toekomst* wordt op gevarieerde wijze en goed geïllustreerd een verrassend volledig overzicht van de problematiek gegeven ten behoeve van jongerenwerkers die uitsluiting, discriminatie en racisme ervaren als knelpunten in het werk met jongeren tussen de 16 en 20 jaar. Het is de vraag of dergelijke projecten uitvoerbaar zijn, maar qua informatie scoort deze handleiding hoog.

De stichting Vredeseducatie heeft een handleiding uitgebracht bij een interactieve tentoonstelling voor leerlingen vanaf 10 jaar over vooroordelen, de zondebok en verzet. Bij alle teksten zijn gespreksvragen en verwerkingsuggesties gemaakt. De teksten stimuleren tot kritisch onderzoek. Ook op de meetlat van mensenrechten, vredeseducatie en de didactische verwerking zijn de resultaten heel goed. Er zijn identificatiemogelijkheden voor alle leerlingen. Zij kunnen zich in de problematiek inleven en diverse opdrachten doen een beroep op de eigen verantwoordelijkheid. Een groot aantal bijlagen met gedichten, artikelen en lessuggesties geven het begrip WO-II-nu een duidelijk gezicht.

Van juli 2004 tot januari 2005 was in het Amsterdamse Verzetsmuseum de ten-

Literatuur

H.D.I. Homan en E.T. van Praag, *Tijd voor Kwaliteit. WOII-Heden in projecten* (EDUdesk/Parel: Heemstede 2005).
H.D.I. Homan en E.T. van Praag, *Tijd voor Kwaliteit. WOII-Heden in geschiedenis-methodes* (EDUdesk/Parel: Heemstede 2004)

Websites

Voor meer informatie over de hier genoemde projecten kunt u terecht op de website van de uitgever:

www.cmo.nl
www.uitgeverijpodium.nl
www.annefrank.nl
www.oorlogsmuseum-overloon.nl
www.aps.nl
www.hollandscheschouwburg.nl
www.hetindischhuis.nl
www.verzetsmuseum.nl (Friesland)
www.vredeseducatie.nl
www.verzetsmuseum.org (Amsterdam)
www.verzetsmuseum-zh.nl

toonstelling *Wereldoorlog in de West*. Die vertelde aan de hand van citaten over de belevenissen van bewoners, militairen en andere ooggetuigen. Hoe hebben Surinamers en Antillianen de oorlog ervaren? Ook is er aandacht voor rijksgenoten uit de West die tijdens de oorlog in Nederland verbleven. Sommigen namen deel aan het verzet. Op de criteria van het codeboek scoort de tentoonstelling redelijk hoog, met name op de interculturele meetlat.

Tussen WO-toen en WO-nu

Heel confronterend in een cd-rom met een documentaire over de Tweede Wereldoorlog is het filmfragment van ruim acht minuten over Roma en Sinti, waarin overlevenden spreken over een Haagse politiemann die ervoor gezorgd heeft dat al hun familieleden naar Auschwitz zijn weggevoerd en vermoord. Deze agent bleek in 1968 nog een koninklijke onderscheiding te hebben ontvangen!

De Werkgroep Zuid-Oost Azië heeft meegewerkt aan een cd-rom met informatie voor Gast sprekers: *Nederlands-Indië in de Tweede Wereldoorlog*. Dit pakket bevat zeer veel relevante informatie over oorlog, bezetting en

verzet in Nederlands-Indië, en ook over het dagelijks leven tijdens de Japanse bezetting en het leven in de kampen. Daarnaast ook informatie over de onvoltooid verleden tijd: de situatie van de Molukkers in Nederland, die van de Indische Nederlanders, de koloniale oorlog – Nederlands vuile oorlog genoemd – en de Japanse genoegdoening.

In een video voor het basisonderwijs wordt het verhaal verteld over de kindercreche tegenover de Hollandse Schouwburg in Amsterdam, waar helpers een aantal jonge joodse kinderen naar toe brachten en hun het leven redde, omdat ze daarvandaan meegenomen konden worden via een achterdeurtje. Een Duitse soldaat die zich destijds bij de Schouwburg 'goed' opstelde, blijkt nog in leven en wordt opgezocht door een helpster van toen. Het verhaal biedt leerlingen verschillende perspectieven op individuele keuzes en geeft daardoor bij al het leed toch een optimistische boodschap.

Waarom die vlag toch? heeft een zeer korte, zakelijke docenthandleiding. In weinig pagina's wordt veel verantwoorde informatie gegeven. Doelen, vragen voor de leerlingen, extra opdrachten, literatuur en relevante websites zijn goed te gebruiken en nodigen ook uit tot extra activiteiten die inzicht kunnen geven. Een verbinding tussen verleden en actualiteit op een goed niveau.

De video *Daar hoeft het geen oorlog voor te zijn* vormt educatief materiaal bij een project voor leerlingen van 10-14 jaar. In het streven de februaristaking actueel te maken, heeft men een documentaire gemaakt waarin enerzijds een staakster ontroerend verslag doet van de gebeurtenissen destijds, en anderzijds twee leerlingen anno 1999 protesteren tegen pestgedrag op school. De film van amper twaalf minuten hinkt op twee gedachten. Het is de vraag hoe die verenigbaar zijn. Is de impliciete boodschap wel gepast, dat verzet tegen de nazi-terreur jegens joodse Nederlanders in 1940-1945 te vergelijken is met verzet tegen het pesten van medeleerlingen?

De *Doekrant Verzet je* bestaat grotendeels uit een stripverhaal. Jongeren nemen deze krantjes mee naar huis,

lezen daar de strips en die worden ook door andere jongeren gelezen. Zonder begeleiding van docenten kunnen dergelijke krantjes de bestaande vooroordelen of stereotypen juist vergroten.

Ten slotte het project *Discriminatie? Dat zoeken we op!* Stereotypen en vooroordelen komen aan bod. De definities van alle begrippen zijn goed. Deze constatering is geen open deur. Bij veel projecten ontbreekt het echter aan goede omschrijvingen van de kernbegrippen.

Ten slotte

De hantering van ons codeboek met behulp waarvan al onze criteria nagelopen zijn en de toepassing van de grondrechten, de Parelcriteria en de didactische verwerking op de onderzochte projecten leidden tot opvallende conclusies. Wij menen dat adviezen op basis hiervan in een behoefte voorzien. Niet alle organisaties en musea hoeven zich te beperken tot de kerndoelen.

In de voorstellen van de Taakgroep Vernieuwing basisvorming uit 2004 was de Tweede Wereldoorlog in de expliciete formulering van de kerndoelen vrijwel geheel verdwenen. Een aantal organisaties heeft daar kanttekeningen bij geplaatst. Ook wij stonden kritisch tegenover die veel te vage formuleringen. Mede op basis van het tussenrapport *Tijd voor Kwaliteit, WOII-Heden in geschiedenismethodes*, waarin wij pleitten voor een update van kerndoelen, is er door ons en anderen aangedrongen op een correctie. (Zie hiervoor de Kleiokrante, red.) Het is wenselijk dat vws op basis van onze aanbevelingen ook tot nieuwe randvoorwaarden komt voor verhoging van de kwaliteit van projecten, en dat het accent steeds meer verschuift van WO-toen naar WO-nu.

Noten

- 1 Citaten uit een lezing door J. Houwink ten Cate, 6-12-2004.
- 2 Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz* (Groningen 1995) 14.
- 3 *De Volkskrant*, 9 juni 2004.

Hoe motiveer je pubers voor staatsinrichting? Dat werd voor mij en mijn sectieleden de laatste jaren een toenemend probleem in de derde klas. Voor veel leerlingen van die leeftijd is politiek een 'ver-van-mijn-bed-show' geworden, vooral nu het commerciële soapgeweld de definitieve overwinning heeft behaald op informatieve televisie zoals het journaal. Met dit project werken leerlingen samen, ze zijn in de les met meer plezier actief bezig en bovendien hebben we het als docent een stuk gemakkelijker. Misschien ook een aanrader voor andere scholen.

AD OOSTVEEN

Werken voor staatsinrichting

Staatsinrichting als een taakgericht ict-project in de derde klas h/v

We doen het project meteen aan het begin van de derde klas, zowel op havo als op vwo. Deze keuze hangt samen met het tijdstip van prinsjesdag, een aanknopingspunt voor de leerlingen. Het project is gemaakt op basis van *Sporen* deel 3. De opzet kan echter eenvoudig worden aangepast aan elke andere lesmethode.

Het project omvat dertien lessen, waarvan in tien lessen leerlingen in tweetalen aan de hand van het lesboek een aantal basisopdrachten maken. Zij mogen ook gebruik maken van andere lesboeken en van de computer. In de klas zijn bovendien een aantal verschillende staatsinrichtingboekjes voor raadpleging beschikbaar. Meestal vinden de leerlingen hierin veel antwoorden.

Daarnaast sporen we leerlingen aan om gedurende de periode van het project de krant goed te lezen. Krantenknipsels over politieke onderwerpen kunnen onderdeel zijn van het werkstuk (de antwoorden op de opdrachten) dat de tweetallen moeten inleveren.

Wij laten de antwoorden uitschrijven en voorkomen hiermee het al te gemakkelijke knip- en plakwerk van de computer.

Als alle werkstukken zijn ingeleverd krijgen de leerlingen de door ons opgestelde antwoorden bij de vragen. Tijdens twee lessen worden deze besproken. Deze antwoordenstencils vormen de stof voor het proefwerk waarmee we het project afronden.

De taak

De taak bestaat uit 22 verplichte vragen voor ieder tweetal. Daarnaast zijn er 14 keuzeopdrachten waarvan er vier gemaakt moeten worden. Het betreft zowel reproductie- als toepassingsvragen.

Wij stimuleren de leerlingen om van de keuzeopdrachten extra werk te maken. We geven uitleg over een eventueel bezoek aan de gemeenteraad. De leerlingen mogen zelf het werk zo eerlijk mogelijk verdelen. In de praktijk zie je dat leerlingen in de les als tweetal vaak samen naar antwoorden zoeken.

Motie niet aangenomen

Deel Kamer eist vertrek van Verdonk

"KOM OP, PA. WE GAAN DE KAMERDEBATTEN VOLGEN VANAF DE PUBLIEKE TRIBUNE."

AD OOSTVEEN IS DOCENT GESCHIEDENIS AAN HET PEELLANDCOLLEGE IN DEURNE EN LID VAN DE COMMISSIE HAVO/VWO VAN DE VGN.

De lijst met vragen per onderdeel

(de cursieve vragen zijn keuzeopdrachten)

A. Politieke stromingen

- 1 Welke drie politieke stromingen zijn er in Nederland? Leg uit in welke opzichten ze van elkaar verschillen.
- 2 Welke partijen uit de Tweede Kamer horen bij deze hoofdstromingen? Leg uit waarom.
- 3 *Kies één politieke partij uit en geef een overzicht van de belangrijkste programmapunten van deze partij. Knip bovendien krantenartikelen uit over hoe deze partij de laatste tijd in het nieuws is geweest en bespreek ze beknopt.*

B. Gemeentebestuur

- 4 Leg uit hoe het gemeentebestuur in elkaar zit. Welke organen en welke personen zijn erbij betrokken? Wat zijn hun taken en hoe lang maken zij deel uit van het bestuur?
- 5 Leg uit hoe het gemeentebestuur in jullie eigen gemeente is samengesteld. Zoek uit welke partijen en welke personen betrokken zijn bij het gemeentebestuur.
- 6 *Verzamel minimaal drie krantenknipsels over zaken waar het (bij 5 onderzochte) gemeentebestuur zich de laatste tijd mee heeft bezig gehouden. Licht de knipsels beknopt toe.*
- 7 *Schrijf een verslag over een bezoek aan een gemeenteraadsvergadering.*
- 8 *Houd een interview met een gemeenteraadslid of een wethouder over zijn taak.*

C. De regering regeert

- 9 Hoe komt in Nederland een regering tot stand? (Kernwoorden: verkiezingen, kabinetsformatie, koningin, regeerakkoord.)
- 10 Waarom noem je ons land een constitutionele monarchie en welke rol speelt de koningin?
- 11 Zoek op uit welke partijen onze regering bestaat en welke ministers en staatssecretarissen deze partijen leveren. Vermeld de namen met ministerie.

- 12 Hoeveel macht heeft de regering? Wie of welke groepen kunnen de macht van de regering beperken? (Let hierbij op de macht van het parlement, de ambtenaren, media, actie- en belangengroepen.)
- 13 *Geef een beknopt overzicht van de geschiedenis van de constitutionele monarchie, waarbij jullie aandacht besteden aan de volgende jaartallen: 1814, 1815, 1848, 1917. Geef daarnaast een overzicht van de Nederlandse vorsten/vorstinnen vanaf 1814.*
- 14 *De laatste jaren is er een discussie bezig over de macht van onze koning(in). Zoek hierover informatie en maak een kort verslag. Geef aan welk standpunt jullie innemen.*
- 15 *Maak een kort verslag over de plannen van de regering op Prinsjesdag. Bespreek ook hoe de politieke partijen hierop hebben gereageerd.*

D. Het parlement controleert

- 16 Noem zoveel mogelijk verschillen tussen de Eerste en de Tweede Kamer en leg ze uit.
- 17 Welke fracties zitten er momenteel in de Tweede Kamer, hoe groot zijn ze en hoe heet de fractievoorzitter? Welke zijn regeringspartij en welke zijn oppositiepartij?
- 18 Op welke manier controleert de volksvertegenwoordiging? Met andere woorden welke rechten heeft ze?
- 19 *Kies een regeringspartij en leg uit waarom deze het eens is met het regeringsbeleid.*
- 20 *Kies een oppositiepartij en leg uit waarom deze het oneens is met het regeringsbeleid.*

E. Rechtspraak

- 21 Waarom is onze rechtspraak onafhankelijk? En waarom moet dat ook zo zijn?
- 22 Wat is strafrechtspraak? Leg uit welke partijen erbij betrokken zijn.

- 23 Wat is burgerlijke rechtspraak? Leg uit welke partijen erbij betrokken zijn.
- 24 Welke rechtbanken zijn er in Nederland en wat is hun taak?
- 25 *Verzamel artikelen over minimaal drie strafprocedures en maak een korte samenvatting met uitleg.*

F. Overheidsfinanciën

- 26 Leg het verschil uit tussen een nachtwakersstaat en een verzorgingsstaat.
- 27 Hoe is de verzorgingsstaat ontstaan?
- 28 Welke betekenis heeft prinsjesdag voor de overheidsfinanciën?
- 29 *Zoek over de laatste rijksbegroting uit waar het kabinet zijn accenten legt.*

G. Europese Unie

- 30 De Europese Unie is stapsgewijs ontstaan. Noem de verschillende stappen.
- 31 Welke landen maken op dit moment deel uit van de Europese Unie? En welke landen hebben de Euro?
- 32 Hoe zit het bestuur van de Europese Unie in elkaar? Leg daarbij de taak uit van de Europese Commissie en die van de Raad van Ministers en van de Europese Raad (Eurotop).
- 33 Wat zijn de taken van het Europese parlement?
- 34 *Zoek informatie over de recente uitbreiding van de Europese Unie en bespreek zwakke en sterke punten bij de uitbreiding.*
- 35 *Zoek informatie over de discussie en het gehouden referendum in Nederland over de nieuwe Europese grondwet? Noem de argumenten die voor- en tegenstanders hebben gebruikt bij de discussie.*
- 36 *Wat zijn de gevolgen van het landbouwakkoord voor de Nederlandse boeren? Leg uit met welk doel de regering dit akkoord sloot.*

Hoe verlopen de lessen?

Les 1 – In deze les wordt de opdracht verstrekt en uitgelegd. Tijdens de les wordt een korte inleiding gegeven over staatsinrichting. Hierbij komen zaken aan de orde als de grondwetswijziging van 1848, het verschil tussen regering en parlement en een vergelijking tussen landelijk, provinciaal en gemeentelijk bestuur. Eventueel kan ook een deel van les 2 hieraan worden besteed.

Les 2 t/m 5 – Leerlingen werken in de klas aan de opdrachten. Hierbij gebruiken ze hun lesboek en de staatsinrichtingboekjes die in de klas beschikbaar zijn. Pas dus de opdrachten zoveel mogelijk aan de methode die de school gebruikt aan.

Les 6 t/m 9 – Leerlingen werken in het computerlokaal aan de opdrachten. Ze hebben enige hulp nodig bij het vinden van websites, hoewel google en een paar staatsinrichtingstermen al een berg aan informatie opleveren. Erg bruikbaar zijn www.tweedekamer.nl en www.regering.nl en uiteraard de websites van de verschillende politieke partijen.

Les 10 – Leerlingen leveren hun taak in. Dit schooljaar hebben wij de eis gesteld, onder veel protest, dat ze de antwoorden uitschrijven. We hebben dat gedaan om het bekende knip- en plakwerk van de computer uit te bannen. Bij het proefwerk bleek dit jaar dat de leerstof aanzienlijk veel beter was begrepen.

Les 11 t/m 13 – Tijdens les 11 en 12 worden onze antwoordenstencils uitgereikt en doorgenomen. Het betreft de antwoorden op de leervragen. De leerlingen moeten hun naam op deze antwoordenstencils schrijven en de naam van hun docent. Deze stencils moeten bij het proefwerk dat deze lessencyclus afsluit ingeleverd worden. Zodoende kunt u het volgende jaar opnieuw de opdracht verstrekken. De leerlingen hebben dus zowel een cijfer voor het proefwerk als een cijfer voor het werkstuk.

Indien u het project wilt gaan uitproberen is het verstandig om de vragen aan te passen aan uw lesmethode. Indien u belangstelling heeft voor een beoordelingsformulier en de antwoordenstencils die wij gebruiken, kunt u een mail sturen naar adoostveen@planet.nl ■

Beoordeling werkstuk van leerlingen.	
Basisscore:	10 punten
Verplichte opdrachten: Er zijn 22 verplichte opdrachten: per opdracht kun je 3 punten verdienen. - 0 punten: antwoord ontbreekt of is volstrekt onvoldoende - 1 punt is niet voldoende - 2 punten is voldoende. (Je hebt de vraag voldoende beantwoord) - 3 punten is goed. (Je hebt je extra verdiept in de vraag en er zo mogelijk meerdere bronnen voor geraadpleegd bijv. internet, handboeken, kranten etc.)	66 punten
Keuzeopdrachten: Jullie moeten 4 keuzeopdrachten maken. Hiervoor kan je telkens 4 punten behalen. Probeer echt iets van deze opdrachten te maken. Plak artikelen, eventuele foto's of ander materiaal dat je hebt verzameld op en voeg het toe aan de opdracht! - 0 punten: je hebt een keuzeopdracht niet of volstrekt onvoldoende gemaakt. - 1 punt: niet voldoende - 2 punten: redelijk, maar er werd meer verwacht - 3 punten: voldoende - 4 punten: goed (je hebt meer gedaan dan verwacht !)	16 punten
Verzorging van het geheel : Onvoldoende: 0 punten Voldoende: 2 punten Goed: 4 punten Uitstekend : 6 punten	6 punten
Tussentijdse controle: Samen met je docent spreken jullie een tussentijds controlemoment af. Je docent geeft aan wat er dan af moet zijn en controleert/ beoordeelt dit. Is het werk niet naar behoren af dan krijg je 2 strafpunten	evt: 2 strafpunten
Inleveren eindwerk : Op de afgesproken dag Elke dag later gaan er 2 punten af. Drie dagen te laat is dus – 4 punten	2 punten
Fraude: het blijkt duidelijk dat je info hebt overgenomen van een andere leerling uit je eigen of uit een andere derde klas. Hiervoor wordt een evenredige aftrek van punten gegeven. Nb: zowel bij de frauderende leerling als de leerling die het materiaal heeft aangeleverd.	
Totaal aantal punten : 5 = groeps-eindcijfer: Dit wordt over de 2 leerlingen verdeeld. Indien men goed heeft samengewerkt krijgt ieder groepslid de helft van het aantal punten. Indien niet goed is samengewerkt worden de punten anders verdeeld. Vast te stellen na overleg met de docent.	

Boeken

Zojuist verschenen

Een combinatie van boek en website over mummies uit alle tijden en alle streken biedt *@ncyclopedie van Mummies*. De redactie van Winkler Prins stelde de website samen. Peter Crisp schreef de tekst van het boek. De lezer gaat van het boek naar het web en weer terug. Het Spectrum, € 14,95.

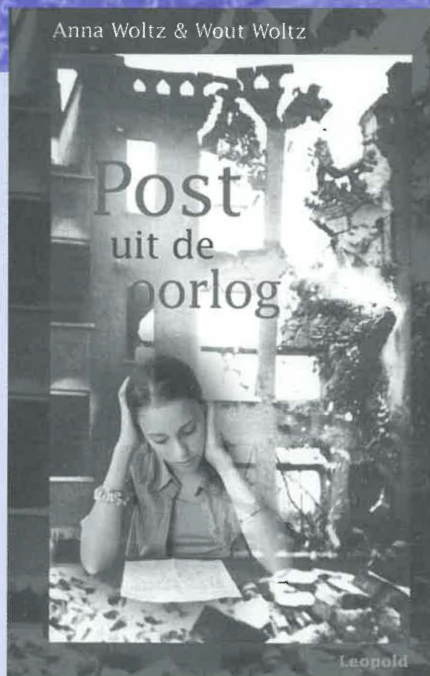
De Stones tien minuten in het Kurhaus, the Beatles een half uur in Blokker, the Beach Boys maandenlang in Baambrugge en Van Morrison met The Blizzards in twee dagen overal en dus nergens. Grote en kleine verhalen over namen uit jazz en rock in Nederland. *Sex & Drugs. Rock 'n Roll legends in Nederland. Twintig ooggetuigenverslagen*, verzameld door René Stipriaan. Bert Bakker, € 4,95.

Universiteiten hebben tot taak studenten te vormen. In 1876 werd vastgelegd wat die vorming inhield: in staat zijn tot zelfstandige beoefening van de wetenschap. Het begin van een lange discussie. *Universitaire vormingsidealen. De Nederlandse universiteiten sedert 1876*, L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), geeft een historische benadering van een actueel thema. Verloren, € 12,-.

Eeuwenlang werd gezongen op straat over allerlei zaken. Van moord- en rampen tot vaderlandse helden, van sentimentele krakers tot bijtende spotliedertjes. *De kist van Pierlala*, samengesteld door Louis Peter Grijn en Martine de Bruin. Bert Bakker. € 19,95.

Jan van Riebeeck (1619-1677) is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van Zuid-Afrika. Aan de hand van schoolboeken, (jeugd-)literatuur, wetenschappelijke publicaties en kranten reconstrueert Willem-Pieter van Ledden de beeldvorming omtrent Van Riebeeck hier en daar. *Tussen wal en schip. Een onderzoek naar de beeldvorming over Jan van Riebeeck in Nederland en Zuid-Afrika omstreeks 1900, 1950 en 2000*. Verloren, € 15,00.

Driehonderd jaar geleden begon Nicolaus Cruquius systematisch weergegevens met instrumenten verkregen te noteren. Het begin van een ononderbroken instrumentele weerreeks. In die periode bereikte de Kleine IJstijd zijn dieptepunt en onderzoekt Boerhave de relatie tussen weer en ziekte. J. Buisman schreef deel 5 uit de reeks *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. 1675-1750*. Onder redactie van A.F.V. van Engelen. Van Wijnen, € 39,50.

Kaperbloed en koopmansgeest. 'Legale zeeroof' door de eeuwen heen van Joke E. Korteweg vertelt het verhaal van de Nederlandse kaapvaart en de dunne scheidslijnen tussen legitieme en verboden vormen van zeeroverij. Balans, € 25,-.

Ruim twee eeuwen geleden ontstonden in Nederland de eerste opleidingen voor wat nu leraar basisonderwijs heet. Daarmee begon de speurtocht naar het eeuwige evenwicht tussen de drie traditionele componenten van de opleiding: kennis en culturele geletterdheid, pedagogisch-didactische theorievorming en praktijkvoorbereiding. Mineke van Essen, *Kwekeling tussen akte en ideaal. De opleiding tot onderwijzer(es) vanaf 1800*. Sun, € 24,50.

Middeleeuwse steden hadden naast accijnzen weinig andere middelen dan leningen van burgers om aan geld te komen. Dat bracht voor de stad en haar burgers risico's mee in de vorm van faillissement en gijzeling. In de Gouden Eeuw keerde het tij. Door de bloeiende economie waren de steden beter in staat om hun schulden te betalen en steeg hun krediet. Manon van der Heijden schreef hierover *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650*. Bert Bakker, € 24,95.

En ten slotte *Post uit de oorlog*, een jeugdboek door Wout Woltz en dochter Anna, dat draait om een correspondentie – door middel van een wonderdoosje – tussen ene Willem, die schrijft over zijn eigen tijd op dat moment, de laatste oorlogsjaren, en een balende Darja uit 2005, die net verhuisd is naar Amsterdam. De twee hebben elkaar, en de lezers, veel te leren. Leopold, € 12,95.

Hans Pols

In landschap, dorp en stad ...

Maurice Blessing, Femke Deen en Marieke Prins,
Reisgids voor de Tweede Wereldoorlog
(Bert Bakker: Amsterdam 2005), 231 blz., € 15,-.

De Tweede Wereldoorlog blijft onverminderd boeien met grote en kleine verhalen. De stroom van 'persoonlijke geschiedenissen', met steeds wisselende invalshoeken, houdt maar aan. Eerst waren het de verhalen van de militairen en de mannen en de vrouwen uit het verzet, die dapper hun ongelijke strijd hadden gevochten, daarna kwamen de slachtoffers van de nazi's aan het woord, toen opnieuw de vrouwen, vervolgens de homoseksuelen, dan de kinderen van de NSB'ers en toen mochten de militairen het nog een keer overdoen, maar nu om te vertellen hoe knullig en laf het allemaal aan onze kant was geweest. Iedere tijd heeft zijn eigen geschiedenis. Toen de Duitse inval in 1990 – vijftig jaar na dato – werd herdacht, tekende Jaap Vegter in *Vrij Nederland* een veteraan die vertelde dat hij de eerste keren altijd moest vertellen hoe schofterig de moffen waren, dat ze burgers voor hun tanks lieten lopen en hoe goed de SS getraind en bewapend was, en dat hij de laatste tijd meer het accent moest leggen op de slechte organisatie en lafheid aan de eigen kant. En dat het allemaal ook nog een beetje waar was.

Met deze reisgids voor de Tweede Wereldoorlog kun je al wandelend – het lijkt haast op een metafoor – de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in het landschap en in dorpen en steden ontdekken. Vaak is er niets meer te zien; het landschap is veranderd en de gebouwen verdwenen. Of de geschiedenis is vergeten. Maar de reisgids zorgt voor de route, wijst de plaatsen aan en vertelt de verhalen over thema's rond de inval, het overleven, het verzet en de bevrijding.

Heel Nederland zou voor wat de meidagen van 1940 betreft een 'lieu de memoire' moeten zijn. Een in zich zelf gekeerde, vreedzame samenleving, met een zeker – ook toen al – moreel superioriteitsgevoel. Nederland als baken van beschaving in een gevaarlijke wereld. En juist dat land werd overvallen door een voor niets terugdeinzende vijand. In ruim honderd jaar was hier geen oorlog meer geweest en samenleving en krijgsmacht waren materieel en mentaal niet voorbereid op de strijd tegen nazi-Duitsland. En vooral in dat laatste ligt de verklaring van de snelle nederlaag in 1940. De verhalen over de strijd in Brabant, om de residentie, in de reisgids geconcentreerd in Wateringen en Valkenburg, om de Grebbeberg en Rotterdam maken dat duidelijk.

De historische reportages die in de *Reisgids voor de Tweede Wereldoorlog* staan zijn uitstekend gedocumenteerd, geven de historische context en een literatuurvermelding. Ze gaan over mensen, Nederlanders en Duitsers en wat er van hun verhaal nog in het landschap of de bebouwde omgeving te zien is. Dit boek houdt de geschiedenis van de oorlog levend.

Hans Pols

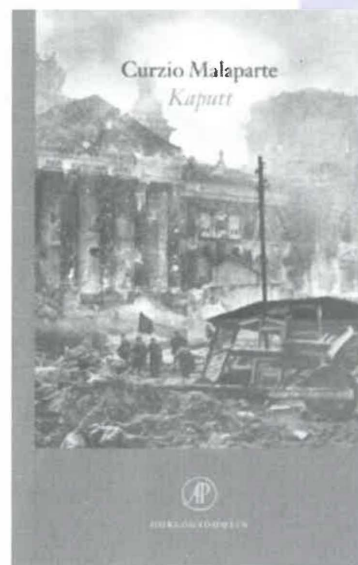
Oorlogsdomein

Curzio Malaparte, *Kaputt* (De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2005), vertaald door Jan van der Haar, 611 blz., prijs € 27,50.
Deel 14 in de reeks Oorlogsdomein.

Kleurloos was de Italiaan Malaparte (pseudoniem van Kurt Erich Suckert (Prato 1898-1957), zoon van een Italiaanse moeder en een Duitse vader, niet; controversieel zeker wel. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meldde hij zich, hij was toen zestien jaar, als vrijwilliger aan bij het Franse leger. Toen Italië bij de oorlog betrokken raakte, nam hij dienst in het leger van zijn geboorteland. Na de oorlog trad hij in diplomatieke dienst en werd hij onder andere cultureel attaché in Warschau. In 1922 werd hij lid van de fascistische partij van Mussolini, waar hij, zacht gezegd, een haatliefde relatie mee zou krijgen. Je zou hem een kritische fascist kunnen noemen, als zoiets geen contradictie is. In ieder geval zou hij zich als een luis in de pels van het fascistische regime gedragen.

In 1929 werd hij hoofdredacteur van *La Stampa*, twee jaar later, na een conflict met Agnelli, de eigenaar van het blad en de Fiat-fabrieken, werd hij op staande voet ontslagen. Malaparte schreef *Technique du coupe d'État*, over hoe een staatsgreep het best te plegen of te voorkomen is en nam daarna, uit angst voor Mussolini, de wijk naar Parijs. Bij terugkeer in Italië werd hij toch gearresteerd, op beschuldiging van het verrichten van antifascistische activiteiten in het buitenland, maar zijn verbanning van vijf jaar duurde nauwelijks anderhalf jaar en werd grotendeels gesleten in een mondaine Toscaanse badplaats. Na zijn vrijlating richtte hij het door de overheid gefinancierde culturele tijdschrift *Prospettive* op. In de Tweede Wereldoorlog werkte hij als oorlogscorrespondent aan het Oostfront. Zijn reportages werden in 1943 in *La Pelle* gebundeld. Een jaar later verscheen *Kaputt* dat zich van zijn voorganger onderscheidde doordat de inhoud veelal fictief is, maar suggestief reëel lijkt.

Malaparte werd nog driemaal gearresteerd, eerst, nadat Mussolini was afgezet, door het nieuwe bewind, daarna door de Amerikanen en tenslotte door de regering van het bevrijde Italië. Het laatste oorlogsjaar diende hij als verbindingsofficier in het Amerikaanse leger. Vlak voor zijn dood in 1956 werd hij uiteindelijk – de Italiaanse Communistische Partij had hem vanwege zijn verleden steeds geweigerd – lid van de communistische partij. Op zijn sterfbed scheen hij zich bekeerd te hebben tot het katholieke geloof. De longkanker waaraan hij overleed

zou een gevolg zijn van het gifgas dat hij bij een gasaanval in de Eerste Wereldoorlog had ingeademd.

In *Kaputt* vertelt Malaparte verhalen. Verhalen over de oorlog zoals hij die gezien heeft met het Italiaanse leger op de Balkan, in Polen, Rusland en Finland.

Ze zijn rauw, wreed, reëel en onwerkelijk; zoals de oorlog geweest is.

Kaputt is een raamvertelling: aan tafel met een gezelschap in Finland of in een Zweeds paleis worden de meest verschrikkelijke verhalen verteld en juist de tegenstelling tussen de weelde en overdaad en de ellende en de verschrikking in het gespreksonderwerp maakt dit boek zo beklemmend. Malaparte is in deze helse Decamarone nauwkeurig in zijn sfeertekeningen en situatiebeschrijvingen; het getto van Warschau en de pogroms in Roemenië worden huiveringwekkend beschreven en het cynische commentaar van Frank, de Duitse generaalgouverneur van Polen, op dit alles grijpt je naar de keel: 'De Duitsers zijn een beschaafd volk; pogroms zullen zij nooit toestaan, de joden mogen in de getto's voor zichzelf zorgen'.

In Roemenië wordt jacht gemaakt op de mooiste joodse meisjes. Ze vluchten de velden of de bossen in. Als ze uiteindelijk gevangen zijn, moeten ze werken in een legerbordeel. Voor drie weken, dan worden ze doodgeschoten en vervangen door nieuwe meisjes. Surrealistisch is het verhaal over de Russische artilleriepaarden die het ijskoude water van het Ladogameer invluchtten en door het schieten en de branden op de oever het water niet meer uitdurven. Als die nacht de vorst invalt bevriezen ze met honderden tegelijk en blijven daar de hele winter bevroren staan.

Wreed en onwerkelijk zijn de tafelgesprekken met nazi-topstukken als Frank en Himmler. Malaparte weet met *Kaputt* precies die beklemmende en huiveringwekkende sfeer op te roepen die nodig was om de gruweligheden aan en achter het Oostfront te beschrijven.

Hans Pols

Willy Peter Reese, *Mijzelf merkwaardig vreemd*. *De ontmenselijking van de oorlog: Rusland 1941 – 1944* (Uitgeverij De Arbeiderspers: Amsterdam/Antwerpen 2005) 252 blz., prijs € 22,50. Deel 15 in de reeks Oorlogsdomein.

Het is onduidelijk wanneer Willy Peter Reese sneuvelde. Legergroep Midden verdedigde in juni 1944 een vooruitgeschoven positie aan het oostfront. De ondergang van Legergroep Midden maakte deel uit van een van de zwaar-

ste nederlagen van de Duitse landstrijdkrachten: ongeveer 350.000 soldaten, meer dan in Stalingrad, verloren het leven, raakten vermist of werden gevangen genomen. De laatste van de honderden brieven die Reese zijn ouders schrijft, dateert van 21/22 juni 1944. Waar zijn stoffelijke overschot ligt, weet niemand.

De 23-jarige Reese diende ruim drie jaar in de Wehrmacht en liet een omvangrijk oeuvre na: brieven, proza en gedichten, die bij zijn leven nooit zijn gepubliceerd. Zijn moeder en later zijn nicht bewaarden de geschriften. Zij probeerden vergeefs bij uitgeverijen en academici belangstelling te wekken om de duizenden velletjes papier te archiveren en te bewerken. Pas in 2003 verschijnt zijn eerste werk in druk: oorlogsnotities van het front. Die zijn onlangs in het Nederlands vertaald door Hans Driessen en bezorgd door Stefan Schmitz. In de tussentijd voltrok zich het lange zwijgen en de gepolitiseerde discussie over de menselijke kant van de oorlog van de miljoenen Wehrmachtsoldaten die in Rusland hadden gevochten. Schmitz wijdt daar in zijn uitstekende essay enkele relevante passages aan.

Reese zelf hechtte sterk aan publicatie van zijn oorlogsboek. Tijdens de oorlog al benaderde hij enkele uitgevers. Het was zijn wens schrijver en dichter te worden. Daar was hij nog niet klaar mee. *Mijzelf merkwaardig vreemd* is het werk van een ervaren lezer en een beginnende schrijver. In die zin heeft dit boek niet de literaire kwaliteit van de andere in de reeks. Toch is het een boeiend boek. Reese lijkt zich in het waanzinnige woeden van de oorlog aan het oostfront, het wrede relaas van zijn teloorgang, allengs als schrijver te ontwikkelen. Zijn observaties worden treffender, zijn reflecties pijnlijker naarmate de tekst vordert. Dat schrijnt, want de lezer weet dat het Reese niet gegeven is geweest om, zoals hij van plan was, het manuscript nog te bewerken en te voltooiën.

Mijzelf merkwaardig vreemd heeft geen echt slot, maar eindigt in een wonderlijke wending. De beschrijving van de zwaarte en ellendige loosheid van het soldatenbestaan slaat plotsklaps om in onwaarschijnlijk romantische lyriek. 'Struiken en sterren reikten mij de vriendenhand, sneeuwlicht en nevel verdween, ochtendlucht waaide me toe als Gods eigen adem. (...) Bijna met geweld moest ik er mij aan herinneren dat het oorlog was en ik een soldaat. Ik geloofde weer in mijn lot en het onvervreemdbare in de mens, in de engelachtige kracht die alle tegenspraak overwon en het eigene, beste in een veilige schrijn over de kloof der jaren naar een nieuw leven tilde. (...) Omdat ik gelaten in het leven stond viel de aarde in mijn open handen, en God was dicht bij me in de buurt. Tijd en eeuwigheid suisdan voorbij. Ik hield van het leven.'

Reese was zichzelf merkwaardig vreemd.

Hans Moors

Baas boven baas?

Guido Knopp, *De oorlog van de eeuw* (Van Wijnen: Franeker 2005), 304 blz., € 29,50.

Houdt de Tweede Wereldoorlog nooit op? Voor Guido Knopp in ieder niet. Al jaren maakt hij voor de Duitse televisie documentaires over de oorlog. In zijn laatste project wilde hij ooggetuigen van de oorlog – nu het nog kan – aan het woord laten en met nieuwe bronnen nieuwe inzichten verschaffen. Het moest een serie van films opleveren, gemaakt in Duitsland, maar ook met medewerking van wetenschappers en televisiemakers uit de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Rusland, Polen en Frankrijk. Hij noemde dit project *Oorlog van de eeuw*, want de oorlog vormde niet alleen het brandpunt waarin de drie grote thema's van de twintigste eeuw te zien waren: de machtsstrijd tussen twee soorten ideologieën, de overwinning van de democratie op het fascisme en nationaal-socialisme en de steeds sterkere invloed van de techniek op ons leven, maar de oorlog liet ook zien tot welke verschrikkingen de moderne mens in staat was.

Knopp heeft zijn bevindingen uit het onderzoek voor zijn filmproject ook in een boek verwerkt: *De oorlog van de eeuw*. Vreemd genoeg pretendeert de titel meer dan het boek waarmaakt. In slechts vier onderwerpen wordt de oorlog behandeld: de slag om de Atlantische Oceaan, de woestijnoorlog van Rommel, de luchtoorlog boven Engeland en de Duitse steden. Die keuze mag vreemd gevonden worden, zeker omdat ze nergens verantwoord wordt. Waarom niet de Holocaust, de strijd in Rusland of de oorlog in de Stille Oceaan, om maar wat te noemen. Maar daar staat tegenover dat Knopp in de vier onderwerpen degelijk werk levert. Terzake doende feiten worden in samenhangend verband gepresenteerd met goed gekozen foto's en aangevuld met relevante ooggetuigenverslagen. Want dat is waar het in veel publicaties over de oorlog aan schort. Dat zijn vaak niet meer dan chronologische opsommingen van allerlei gebeurtenissen.

Duitsland was in de Eerste Wereldoorlog door de Engelse blokkade uitgehongerd en afgeknepen. Dat gevaar dreigde in de volgende oorlog opnieuw. Daarom moesten de Duitsers Groot-Brittannië in een houdgreep nemen die het zou wurgen voordat zij zelf gewurgd zouden worden. Kruisers, slagschepen en vooral duikboten moesten de schepen die Engeland bevoorraden op de Atlantische Oceaan onderscheppen. Maar de Duitse marine was bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog nog niet gereed voor die taak; slagschepen als de Bismarck en de Tirpitz waren nog niet gevechtsklaar en het aantal duikboten was nog lang niet zo groot als Dönitz nodig achtte. Van de gewenste driehonderd, waren er pas 57 gereed, maar daarvan konden er maar 38 ingezet worden, waarvan ook nog elf op de Oostzee.

Na aanvankelijke successen werden de Duitse oppervlakteschepen uitgeschakeld door de Royal Navy. Spectaculair was de ondergang van de Bismarck, die zijn positie verloor, ironisch genoeg, door een te lang radiobERICHT met

succesverhalen aan de Führer. Anders was het met het gevaar dat dreigde van onder het zeeoppervlak. Daar was Churchill, naar eigen zeggen, voortdurend bang voor geweest. Pas toen de Engelsen in de zomer van 1941 een Duitse onderzeeboot naar de oppervlakte wisten te dwingen en daarmee de Enigma, de sleutel tot de geheime code van de Wehrmacht, in handen kregen, konden ze iets terug doen. De Duitsers hadden er geen idee van dat de geallieerden in toenemende mate in staat waren de positie van hun duikboten te traceren. Maar de echte ommekeer

kwam pas in 1943. In mei van dat jaar schakelden de geallieerden 43 Duitse duikboten uit, terwijl de Duitsers twee maanden daarvoor nog 21 geallieerde schepen hadden laten zinken.

Knopp ontmaskert de *Battle of Britain* als een mythe. Het was niet de ommekeer in de oorlog omdat het werkelijke gevaar niet uit de lucht kwam, maar vanuit zee. Churchill maakte er een prachtig heroïsch verhaal van: 'Never in the field of human conflict ...', maar dat was alleen maar bedoeld voor de Amerikaanse publieke opinie. En ook Rommel, de andere legende uit de oorlog, komt er minder goed vanaf. Hij blijkt vooral een tacticus geweest te zijn en veel minder de strateeg waar iedereen hem voor houdt. Al blijft de manier waarop hij, direct na zijn landing in Tripoli, de indruk wist te wekken al over honderden tanks te beschikken, meesterlijk: de paar tanks die hij had liet hij eindeloos rondjes rijden rond hetzelfde huizenblok.

De oorlog van de eeuw is een prachtig boek voor iedereen die geïnteresseerd is in de militaire aspecten van de Tweede Wereldoorlog.

Hans Pols

De prijs van de vrede

Max Hastings *De slag om Duitsland 1944-1945*
(Balans: Amsterdam 2005), 756 blz., € 34,50.

Wat de orkaan van haat en vernietiging die in het laatste oorlogsjaar over Duitsland en de nog bezette gebieden raasde, aanrichtte, gaat ieder voorstellingsvermogen te boven. Van de tientallen miljoenen slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Europa, stierf de helft in het laatste oorlogsjaar. Ze waren opgeofferd in een inmiddels naar militaire maatstaven zinloos geworden strijd. Ze waren in een letterlijk moorddadig tempo vernietigd: de militairen, de kampbewoners, de Duitse burgers, de krijgsgevangenen, de bewoners van de bezette gebieden. Sebastian Haffner heeft in *Kanttekeningen bij Hitler* onder andere geprobeerd een antwoord te geven op de vraag waarom Hitler de strijd onverbiddelijk tot in de straten van Berlijn voort liet zetten en waarom de vernietigingsmachine tot op het laatste moment op volle toeren bleef draaien. De vraag hoe dat in zijn werk is gegaan, liet hij aan anderen over. Eén daarvan is Max Hastings, die in *De slag om Duitsland* minutieus het laatste oorlogsjaar in Europa in al zijn gruwelijkheid beschrijft.

Een terugkerende vraag bij Hastings is of de democratische landen, met name de Verenigde Staten en Groot-Brittannië alléén in staat zouden zijn geweest Nazi-Duitsland te verslaan. Hij betwijfelt dat. De bevelhebbers van de westelijke geallieerden wilden hun doelen met zo min mogelijk eigen verliezen bereiken. De bereidheid van de Britse en Amerikaanse soldaten om, met het einde van de oorlog in zicht, nog veel risico's te nemen, was bovendien erg klein geworden. Russische commandanten werden gedwongen, maar waren ook bereid, om iedere prijs voor de overwinning te betalen. En Russische soldaten hadden eenvoudigweg geen keus. De Duitsers vochten met de moed der wanhoop; Goebbels' propaganda had hen overtuigd dat de gevolgen van een nederlaag alle ellende die het Verdrag van Versailles had gebracht, zouden doen verbleken. Het plan van Morgenthau en het optreden van de Russen in Oost-Pruisen waren *gefundenes Fressen* voor de Nazi-leider. Bovendien bleven, tot het bittere einde toe, de Duitse soldaten de beste soldaten uit de Tweede Wereldoorlog. Volgens Hastings waren democratische landen eenvoudigweg niet in staat een strijd op leven en dood te voeren. En waarschijnlijk is dat nog steeds zo, getuigen de ervaringen in Vietnam en Irak. Overigens noemt Hastings dat uitdrukkelijk geen zwakte van de democratie.

De westelijke geallieerden waren superieur in de lucht en gevreesd om het gebruik van hun artillerie, maar niet, of onvoldoende, in staat dat bij de inzet van hun tanks en infanterie uit te buiten. Voorzichtigheid en omzichtigheid waren sleutelwoorden bij hun operaties. Aanvallen vonden steeds plaats over een heel breed front. De enige keer dat zoiets niet gebeurde, bij operatie *Market Garden*, mislukte dat prompt, niet alleen vanwege organisatorische en logistieke problemen, maar vooral ook door

een gebrek aan doortastendheid. Iets wat de Britten bij het vrijmaken van de linker Schelde-oever, na de inname van Antwerpen, ook opgebroken heeft. Had Stalin dan toch gelijk, toen hij beweerde dat de westelijk geallieerden de Sovjets de kastanjes uit het vuur lieten halen? Zo eenvoudig ligt dat volgens Hastings niet; alleen totalitaire systemen kunnen offers door hun bevolking op laten brengen als de Sovjet-Unie en Nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog hebben gedaan. De trage opmars aan het Westfront was geen kwestie van moedwil of onwil, maar van onmacht: democratische samenlevingen kunnen niet meer geven.

En wat Eisenhower betreft: de Britse en Amerikaanse generaals hadden maar wat graag Berlijn ingenomen. Het was de verdienste van Eisenhower dat hij zich aan de afspraken met Stalin hield. Zou de wereld er beter op geworden zijn als de Tweede Wereldoorlog naadloos was overgegaan in een derde? Zoals het ook Eisenhowers verdienste was dat hij de groeiende tegenstelling tussen zijn Britse – Montgomery – en Amerikaanse commandanten met kunst en vliegwerk binnen de perken wist te houden. Eisenhower mag dan misschien geen groot strateeg zijn geweest, een groot politicus toonde hij zich in het laatste oorlogsjaar in ieder geval wel.

Hans Pols

Voor trein en auto

Maarten van Rossem, *Hitler. Een hoorcollege over de opkomst en ondergang van Adolf Hitler*
(Home Academy: Den Haag 2005), 4 cd's,
€ 34,95.

Niemand kan ontkennen dat de twintigste eeuw zonder Adolf Hitler er totaal anders zou hebben uitgezien. Toch is Hitler, en de omstandigheden waarbinnen hij kon optreden, ondenkbaar zonder de Eerste Wereldoorlog. Die oorlog had alle zekerheid uit de Duitse samenleving weggeslagen en er armoede en onrust voor in de plaats gebracht en daarmee de enscenering gemaakt voor Hitlers stormachtige opkomst en ondergang. Kort gezegd: Hitlers leven kreeg door de Eerste Wereldoorlog een richting en een doel. Want vóór 1914 was Hitler in alles een mislukkeling geweest, een figuur aan de rand van de samenleving, zonder werk, vrienden en afgeronde opleiding, met een minimum aan middelen en een maximum aan verwachtingen over de eigen mogelijkheden. Een marginaal figuur. Van Rossem vergelijkt hem met 'de' linkse student uit de jaren zestig van de vorige eeuw: lang in bed, laat op, lang de krant lezen en tot laat in de nacht zwetsen over betere tijden. En dat dag in, dag uit. Jarenlang. Van antisemitisme is dan waarschijnlijk nog geen sprake.

De Eerste Wereldoorlog bevrijdde Hitler uit dit uitzichtloze bestaan; de oorlog gaf zijn leven zin. Wat de wapenstilstand en de vrede daarna voor hem hebben betekend, laat zich moeilijk raden. Toch is het onwaarschijnlijk dat hij toen al direct, zoals hij in *Mein Kampf* schreef, politicus wilde worden. Hitler bleef tot in 1920, als een

soort politiek commissaris, in dienst van de Reichswehr. Hij moest – het waren de roerige beginjaren van de Republiek van Weimar – antibolsjewistische propaganda bedrijven. Hij kreeg daarvoor ook politieke scholing. In die hoedanigheid kwam hij in contact met de DAP (Deutscher Arbeiter Partei). Hij was niet onder de indruk van het gezelschap mopperende bierdrinkers, de leden van de partij des te meer van hem. Want Hitler was een begenadigd spreker die zijn toehoorders – en zichzelf – in vervoering kon brengen. Langzaam daagde bij hem het idee van zijn missie: het smeden van een hechte volksgemeenschap en het bevrijden van Duitsland uit de ketens van Versailles om vervolgens het land en zijn volk die plaats in de wereld te geven waar het recht op had.

De jaren die volgden boden Hitler voldoende gelegenheid zijn ideeën te verkondigen en zijn kwaliteiten daarin uit te buiten: de toenemende chaos, verbittering en politieke onrust in de Republiek van Weimar waren een ideale voedingsbodem voor zijn rancuneleer. Hitler groeide in zijn rol als spreker; bij iedere volgende verkiezingscampagne stroomde meer mensen toe. Hij werd een bezienswaardigheid. De inkomsten uit de kaartverkoop – om bij een Hitler-toespraak binnen te komen, moest je betalen! – spekten de partijkas. Hij ging met een vliegtuig – Hitler was de eerste politicus in Europa die zich zo verplaatste – van stad naar stad, zodat hij meerdere toespraken per dag kon houden. Dat alles zorgde er voor dat rond hem en zijn partij de sfeer van daadkracht en dynamiek hing. Bovendien had hij het voordeel van de outsider; als nieuwkomer kon hij nog van alles beloven. Daarbij kwam – en Van Rossem wijst daar nadrukkelijk op – dat Hitler had nog een troef had: zijn klunzig optreden in klein gezelschap waardoor zijn politieke tegenstanders in de laatste maanden van Weimar hem volledig onderschatte. De conservatieve, antidemocratische elite in Berlijn dacht met de benoeming van Hitler tot Rijkskanselier zich in een klap van de Republiek van Weimar én de NSDAP te kunnen ontdoen. Deze misrekening werd haar en Duitsland noodlottig.

Van Rossem doceert vier boeiende uren lang over Hitler. Voor dit college maakte hij vooral gebruik van de twee bekendste biografieën, die van Sebastian Haffner en die van Ian Kershaw. Hij vertelt ze niet klakkeloos na, maar becommentarieert ze en vergelijkt ze met elkaar op de relativerende wijze die we van een goed historicus en op de ironische wijze die we óók van Van Rossem mogen verwachten. Bij dat laatste horen ook de uitweidingen. Zeker als die wat absurdistische trekjes krijgen, weet hij de lachers op zijn hand. Jammer genoeg probeert Van Rossem zijn gehoor soms te gemakkelijk te behagen met voor de hand liggende grapjes over Balkenende. Dat is goedkoop en onverstandig, want als we straks een andere premier hebben slaan die grapjes nergens meer op. Maar dit is het enige smetje op een verder uitstekend college over een van de meest invloedrijke en macabere figuren uit de twintigste eeuw.

Hans Pols

De oorlog in de boekwinkel

In de boekhandel is de Tweede Wereldoorlog prominent aanwezig. De hierna volgende korte boekbesprekingen van recent verschenen boeken zijn NBD-Biblion-recensies ten behoeve van het Nederlandse bibliotheekwezen. Vanwege hun gevarieerde inhoud is ook de Kleio-lezer een kijkje gegund in de stapel boeken, waarvan er vele nog onbeperkt verkrijgbaar zijn in de betere boekwinkel.

Jan van Oudheusden

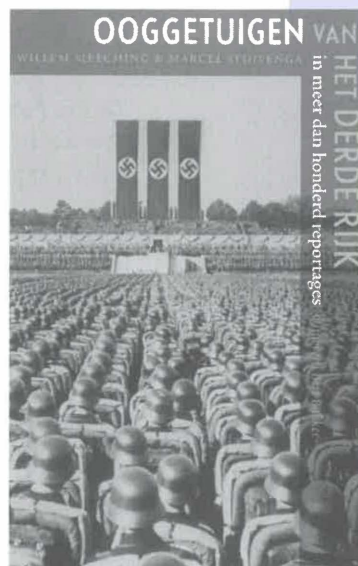
Willem Melching en Marcel Stuivenga (samenst.), *Ooggetuigen van het Derde Rijk* (Bert Bakker: Amsterdam 2006), 214 blz., € 17,95.

Uit de stapel ooggetuigenverslagen van het Derde Rijk 1933-1945 selecteerden de Amsterdamse historicus/ Duitslandkenner Willem Melching en freelance historicus Marcel Stuiveling zo'n 140 fragmenten. Die geven samen een veelkleurig beeld van de perceptie van Hitlers 'heilsstaat' bij inwoners en tegenstanders, bij medeplichtigen en slachtoffers, bij meelopers en verzetsmensen, machthebbers en machtelozen. De samenstellers kozen als selectie criterium de ervaringen van individuele tijdgenoten, om onder de huid van de geschiedenis te kruipen. Dus: bewondering én afgrijzen voor de Führer, trots om de prestaties én ergernis om de ongemakken des levens, haat én medelijden jegens de voornaamste slachtoffers, de joden. Het zijn krantenstukjes, dagboekfragmenten, brieven en andere directe bronnen, alle deskundig voorzien van korte inleidingen. De selectie had nog ruimer gekund: verzetsgroepen zijn nogal onderbelicht.

Het dramatische verloop van de oorlog zorgt vanaf 1939 voor een stijlbreuk in het boek. Vanaf die tijd is het kommer en kwel. Het einde is het inferno van 1945. Een mooi deel in de bekende reeks 'Ooggetuigen', lezenswaard voor velen.

Gerard Groeneveld (inl.), Anton Mussert; *nagelaten bekentenissen* (Vantilt: Nijmegen 2005), 253 blz., € 19,90.

NSB-leider Anton Adriaan Mussert was in 1945 wellicht de meest gehate man van Nederland. Collaboratie van zijn partij met de Duitse bezetter werd hem zwaar

aangerekend. Op zijn arrestatie volgde een geruchtmakend proces, met als voorspelbare uitkomst de doodstraf. Die werd precies een jaar na de bevrijding voltrokken. Jan Meyers schreef in 1984 een voortreffelijke biografie over hem (onlangs nog herdrukt). De nu verschenen nagelaten bekentenissen van Mussert, vakkundig ingeleid door historicus Gerard Groeneveld, zijn te lezen als een aanvulling daarop. Groeneveld geeft nog wat pikante details over Musserts verborgen liefdesleven; maar de vaakesignaleerde lacune in de historiografie (beschrijving van de NSB als organisatie) wordt niet opgevuld. Mussert schreef in de cel een verantwoording, met onder meer zijn eigen

versie van de geschiedenis van de NSB in oorlogstijd. Daarnaast verstuurde hij vele brieven, zelfs een naar minister-president Schermerhorn. Naïef schetst hij zich als onbegrepen redder van Nederland. Voor het eerst zijn de geschriften gepubliceerd.

Dieter Pohl, *Holocaust. Massale moord op de Europese joden* (Verbum: Laren 2005), 174 blz., prijs € 17,50.

Over de moord op miljoenen Europese joden door het nazi-regime (aangeduid als holocaust of shoah) zijn duizenden boeken geschreven. Het beladen onderwerp – de grootste massamoord aller tijden, planmatig uitgevoerd door vertegenwoordigers van een ‘beschaafd’ volk, met gebruikmaking van moderne hulpmiddelen – tart elke beschrijving. Wie waren de daders, wie de slachtoffers? Wie de omstanders? Was er geen mededogen, geen verzet? Wie had kans te overleven?

De verdienste van het boek *Holocaust* van Dieter Pohl (Institut für Zeitgeschichte München) is dat het een beknopte, leesbare synthese biedt van de onderzoeksresultaten van historici. Het behandelt bovenstaande vragen systematisch, door de holocaust geografisch én chronologisch te duiden. De nadruk ligt op Oost-Europa, waar het grootste deel van de Europese joden woonde. Het relaas is geordend in korte hoofdstukken. Een zakelijke, analytische

stijl overheerst. Maar beruchte executieplaatsen, getto's en dodenkampen worden indringend beschreven. Een geschikte inleiding in de materie.

Erik Schaap, *Walraven van Hall. Premier van het verzet (1906-1945)* (Uitgeverij Noord-Holland: Wormer 2006), 176 blz., € 19,50.

Walraven van Hall uit Zaandam was tijdens de Tweede Wereldoorlog oprichter en centrale figuur van het Nationaal Steunfonds (NSF), dat geld verstrekke aan vrijwel het hele Nederlandse verzet. Niet alleen actieve verzetslieden werden ondersteund, maar ook tienduizenden onderduikers, kunstenaars en vertegenwoordigers van het geestelijk verzet. Op handige wijze wisten Van Hall en zijn broer Gijs (later burgemeester van Amsterdam) met medeweten van de regering in Londen geld los te krijgen bij de banken, dat zij doorsluisden naar de organisatie voor hulp aan onderduikers en de knokploegen die kraken zetten. Het boek geeft inzicht in de risico's en de onderlinge rivaliteiten binnen het verzetswerk. Het is een laat eerbetoon aan Van Hall, een centrale figuur in het verzet, die meer dan zestig jaar na zijn dood voor een Duits vuurpeloton, eindelijk een biografie krijgt.

Het boek leunt sterk op het standaardwerk van L. de Jong en andere publicaties. Het is in droge, soms kreupele stijl geschreven, maar zal geïnteresseerden in het verzetswerk wel aanspreken.

Jon Sutherland, *De Tweede Wereldoorlog* (Rebo Productions: Lisse 2005), 320 blz., € 7,99.

Dit kleine, stevige boekje over de Tweede Wereldoorlog bevat een groot aantal feiten uit de periode 1939-1945. Het is een (niet al te beste) vertaling uit het Engels. Het betreft een typisch opzoekboekje, zonder al te veel pretenties. Van jaar tot jaar zet het de krijgsgebeurtenissen in juiste volgorde, en presenteert die puntsgewijs en bondig. De nadruk ligt sterk op de militair-technische kant van de oorlogvoering. Veel illustraties verluchten de tekst, maar helaas geen kaartjes of situatieschetsen om veldslagen te verduidelijken. De chronologische lijn wordt af en toe onderbroken voor korte biografietjes van hoofdpersonen of uitleg over types bommenwerpers etcetera. Veel teksten verwijzen naar vorige of volgende relevante lemmata om ze aan te koppelen, zodat de lezer ook sprongsgewijs door het boek kan. Aan de situatie van Nederland tijdens de bezetting wordt niet apart aandacht besteed.

Het boekje is aardig voor wie nog niet veel weet van de oorlog en wie geïnteresseerd is in bewegingen van leger, marine en luchtmacht. Aan de bestaande berg informatie over deze oorlog voegt het echter niet veel toe.

Bart Janssen, *De pijn die blijft. Ooggetuigenverslagen van het bombardement van Nijmegen* (Sun: Amsterdam 2005), 710 blz., prijs € 26,50.

Op 22 februari 1944 werd de binnenstad van Nijmegen getroffen door een luchtbombardement, een vergissing van de Amerikaanse luchtmacht. De piloten meenden het Duitse Kleef in het vizier te hebben. Op klaarlichte dag

Dieter Pohl
Holocaust

Massale moord op de Europese joden

wierpen zij 144 brisantbommen en 426 fragmentatiebommen op een stad vol mensen, die niet door het luchtalarm waren gewaarschuwd. Bijna achthonderd van hen vonden de dood, onder wie veel kinderen. Het oude stadscentrum veranderde in een brandende puinhoop. Duizenden werden gewond.

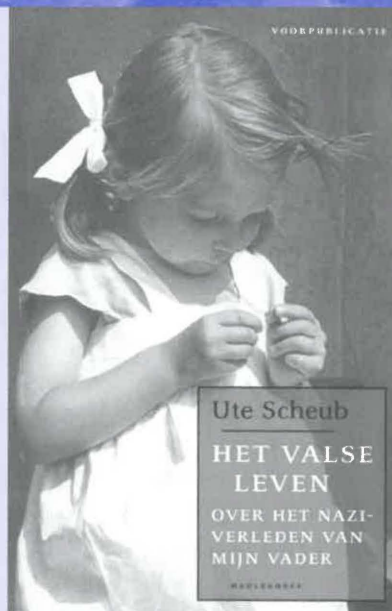
Zestig jaar na dato brengt Bart Janssen de herinneringen van overlevenden en nabestaanden in beeld. Hij interviewde velen van hen. Hun getuigenissen (uiteenlopend van enkele regels tot enkele pagina's) vormen de kern van dit herinneringsboek. Zij laten telkens het fatale moment herleven. Daarnaast zijn er tientallen foto's afgedrukt van het vooroorlogse Nijmegen, dat nooit meer in oude luister is hersteld. Portretten van alle overledenen vullen vele pagina's van dit boek; hun namen staan afgedrukt op een erelijst. Het met zorg uitgegeven boekwerk is niet slechts lezenswaardig voor wie affiniteit met Nijmegen voelt, maar dwingt ook tot overpeinzing over het fenomeen oorlog, die blinde gesel.

Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (De Bezige Bij: Amsterdam 2005), 543 blz., € 22,50.

Sociologe Jolande Withuis, publiciste in onder meer *NRC Handelsblad*, bestudeerde de naoorlogse lotgevallen van Nederlanders die in de Tweede Wereldoorlog de nazi-kampen Natzweiler, Dachau, Ravensbrück en Buchenwald overleefden. Onder hen Nico Drost, Ed. Hoornik, W.L. Brugsma en Pim Boellaard. Dankzij hen weten we van de ellendige situatie, en de lange naoorlogse zoektocht naar hulp en naar erkenning van trauma's. Withuis schreef eerder over hun problematiek in *Erkenning: van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (2002). Nu geeft zij een uitvoerig exposé over de organisaties en ruzies van de ex-lotgenoten. Tijdens de Koude Oorlog was er niets dan spanning en achterdocht tussen de communistische ex-gevangenen en de rest. Withuis reconstrueert de vinnige discussies uitentreuren. Herdenkingen werden in de jaren zestig en zeventig geclaimd door anti-Vietnamoorlog- of anti-apartheidsmanifestanten. Later vervaagden de tegenstellingen en kwam het begrip kZ-syndroom in zwang. Na 1980 groeide consensus. Aan de pijnlijke terugkeer van joodse overlevenden is een apart hoofdstuk gewijd.

Een vlot geschreven studie.

Jan van Oudheusden

Verdoemd...

Ute Scheub, *Het valse leven. Over het nazi-verleden van mijn vader* (Meulenhoff: Amsterdam 2006), 300 blz., prijs € 19,90.

Begin eenentwintigste eeuw is Duitsland nog altijd niet verlost van zijn traumatische oorlogsverleden. Hoeveel kinderen van de circa negen miljoen Duitsers die ooit lid waren van de NSDAP, hebben later openhartig met hun ouders van gedachten kunnen wisselen over het bruine verleden van de vorige generatie? Het grote naoorlogse zwijgen. Voor wie wil weten wat dit fenomeen in gezinnen teweeg kon brengen, is er nu een getuigenis, misschien wel de zoveelste, maar zeer aangrijpend en scherpzinnig verwoord.

Aan het woord is de schrijfster/journaliste Ute Scheub (1955). Centraal in haar zojuist verschenen familiegeschiedenis *Het valse leven* staat de zelfmoord van haar vader, nota bene in het openbaar uitgevoerd. Tijdens een lezing van Günther Grass op een bijeenkomst van de synode van de Evangelische Kirche in 1969 te Stuttgart greep hij midden in een volle zaal de interruptiemicrofoon, stamelde wat onsamenhangende zinnen, en sloeg vervolgens een flesje cyaankali achterover. Het incident staat vermeld in *Uit het dagboek van een slak* van Grass.

Voor het gezin waarin Ute het nakomertje was, vormde de dood van de vader feitelijk een bevrijding. Hij was een tirannieke, gesloten man geweest die stelselmatig had gezwegen over mogelijke misdaden die hij als SS-officier in de Tweede Wereldoorlog aan verschillende fronten op zijn kerfstok had. De laatste jaren van zijn leven was de sfeer thuis om te snijden geweest. Vader at apart, er kwam geen woord meer over zijn lippen.

In 2004, vijfendertig jaar na de zelfmoord, vindt Ute bij toeval een afscheidsbrief van haar vader, en die vormt het begin van de speurtocht waardoor zij met haar familieverleden in het reine tracht te komen. Het verslag van die speurtocht vormt een openbaring voor de lezer die zoekt naar verklaringen voor hoe het nazisme het Duitse volk in de greep kreeg. De bodem werd al gelegd

bij de opvoeding in grootvaders huis. 'Hardheid tonen, tot hardheid opvoeden, dat was een onzalige Duitse traditie. Mijn vader begreep evenmin als zijn generatie en de generatie daarvoor dat deze vermeende Duitse deugd mede de oorzaak was van de nationaal-socialistische geweldmisdrijven en van de falende verwerking daarvan...'

Vader bouwde een bunker rond zijn zielenleven, en die bunker viel tijdens zijn leven niet te kraken. Ook niet achteraf, nadat Ute de overige nagelaten schrijfsels van de man heeft geanalyseerd. Puur zelfbeklag, geen enkel teken van schuld of medelijden met de slachtoffers, slechts klaagzangen over de teloorgang van de oude kameraadschap, wat heel iets anders is dan ware vriendschap. Vader poseerde zelf als slachtoffer.

Het valse leven is meer dan een familiechroniek. Het boek geeft inzicht in de aantrekkingskracht van het nationaal-socialisme, zoals destijds bleek uit de partijdagen in Neurenberg die geënceneerd waren als religieuze erediensten, compleet met offerschalen, bloedvlaggen, martelarencultus en liederen. Albert Speer en anderen ontwierpen tempels en koepels, zuilen, kansels, trappen en altaren. Ziedaar de religieuze versie van de versmelting in het Grote Geheel, in een Duizendjarig Rijk, met de jood als satan. Voor miljoenen een onweerstaanbare mythe.

De auteur levert vooral indringend commentaar bij de falende denazificatie van de jaren vijftig. En bij het zwijgen van de dadergeneratie in de jaren zestig toen neo-nazi's joodse kerken en synagogen bekladde en het proces-Eichmann plaatsvond. Toen enkele jaren later de studenten rebelleerden, identificeerden Rudi Dutschke en de zijnen, de 'rode zonen van bruine vaders', zich sterk met de slachtoffers van de nazi's, alsof zij boete wilden doen voor de schuld van hun ouders. Nog dieper graaft Scheub. Hoe kon het dat vader zich in zijn laatste jaren aangetrokken voelde tot de pacifistische beweging 'Oorlog aan de atoombom', en de boeken las van Martin Niemöller en Dorothee Sölle? Ook peilt zij de hysterische bangelijkheid van de Duitsers, hun loodzware melanchole, dat het onverwerkte verleden donker inkleurt.

Na de oorlog was tweederde van de Duitsers getraumatiseerd, en momenteel naar schatting van Scheub nog altijd een kwart. Trauma's springen over van generatie op generatie. Erkenning van schuld is de enige weg om in het reine te komen met het misdadige verleden. Pas als de daders de verantwoordelijkheid op zich nemen voor wat ze de slachtoffers hebben aangedaan en hun spijt onder woorden brengen, is er verlossing mogelijk. Zoals we hebben gezien bij de Waarheids- en verzoeningscommissie in Zuid-Afrika, of in de Joegoslavië- en Ruandatribunalen. Daders van moord- en folterpraktijken bekenden in het openbaar schuld, en nabestaanden van slachtoffers schonken vergiffenis.

Dat de vader van Ute Scheub nooit een woord van spijt over de lippen kon krijgen, nooit medegevoel met zijn slachtoffers heeft laten blijken, heeft hem verdoemd. Aan ons heeft het een zeer lezenswaardig boek opgeleverd.

Jan van Oudheusden

Holocaust

Jos Pauwels, *Pelgrim in Auschwitz* (uitg. Epo: Berchem 2005), 223 blz., prijs € 22,50.

Zestig jaar na de bevrijding van Auschwitz, het grootste concentratie- en vernietigingskamp van de nazi's, is de interesse voor de 'holocaust' nog altijd groot. In Auschwitz werden anderhalf miljoen gevangenen vermoord, onder wie 1.100.000 joden. De Belgische publicist Jos Pauwels (theaterwetenschapper, psychotherapeut) bezocht Auschwitz om de diepte en omvang van de genocide te peilen. Zijn boek doet verslag van die pelgrimage van hem en zijn reisgenoten. In het eerste gedeelte geeft hij een uitvoerig overzicht van de inrichting en het uitroeiingsproces van Auschwitz, met gedetailleerde beschrijvingen van organisatoren (zoals Himmler en Eichmann), daders (zoals kamparts Mengele) en slachtoffers. Hij citeert uit getuigenissen van overlevenden zoals Primo Levi. Duidelijk wordt, dat alle menselijkheid en medegevoel geofferd werden in een 'struggle for life'. Het tweede gedeelte beschrijft enkele bijzondere aspecten van het nazi-regime (zoals de economische basis). Het laatste deel bestaat uit verslagen van mede-'pelgrims' naar Auschwitz nu.

Aangrijpend en voor een breed publiek.

Jan van Oudheusden

DE ARBEIDERSPERS

Frits Boterman

Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800 - heden, 734 blz., € 27,50. (Herdruk)

De zoektocht naar de Duitse identiteit en één nationale staat begon aan het eind van de achttiende eeuw. Hoe uit een mozaïek van vorstendommen een nationale

eenheid te smeden, was het vraagstuk waarvoor de Duitsers zich geplaatst zagen. De historicus Frits Boterman schetst hoe zich dit lange, rusteloze proces van natievorming heeft voltrokken.

Van de mislukte revolutie van 1848-1849 en de stichting van het keizerrijk onder Otto von Bismarck tot de pogingen van keizer Wilhelm II en Hitler om Duitslands hegemonie in Europa te vestigen.

Boterman brengt op heldere en genuanceerde wijze de politieke en maatschappelijke veranderingen sinds 1800 in kaart. In twee nieuwe hoofdstukken, 'Het revolutiejaar 1989' en 'Duitslands terugkeer op het wereldtoneel', worden de recentste ontwikkelingen besproken: het veranderde politieke landschap, de economische recessie, de kloof die Oost en West scheidt en de nieuwe buitenlandpolitiek van Duitsland na 1990.

Holocaust Memorial Day

Eind 2005 riepen de Verenigde Naties 27 januari, de dag waarop Auschwitz bevrijd werd, uit tot wereldwijde gedenkdag van de holocaust. Een dag om zich te bezinnen op vervolging en genocide en jongeren daarover te informeren en te laten nadenken.

Het Centrum voor Holocaust- en Genocide Studies in Amsterdam organiseerde op de eerste Holocaust Memorial Day, 27 januari 2006, een studiedag voor jongeren, scholieren en studenten, met een gezamenlijk ochtendprogramma en een middagprogramma naar keuze. Voor studenten workshops over Rwanda, Srebrenica of de holocaust zelf. Voor leerlingen een bezoek aan de tentoonstelling 'Kwaad in eigen straat' in de Hollandsche Schouwburg met een workshop door een overlevende van de holocaust, en een wandeling door joods Amsterdam. De dag werd afgesloten bij het Nooit Meer Auschwitz monument.

Naar Sobibor en toch nog in leven

Het programma startte om 11.00 uur (er kwamen ook leerlingen met trein of bus van ver) met het verhaal van Jules Schelvis. Hij is een van de zeer weinige overlevenden van Sobibor, een vernietigingskamp, waar uitsluitend werd vermoord en verbrand. Tijdens de oorlog werd dat zoveel mogelijk geheim gehouden. En na de oorlog wist men wel van het bestaan in grotelijken, maar niet precies. Jules Schelvis verzamelde gegevens – zelfs de indeling van het kamp leverde problemen op – sprak overlevenden en publiceerde op basis daarvan ondermeer het boek *Vernietigingskamp Sobibor*, dat regelmatig wordt herdrukt en bijgewerkt. Aan een behoorlijk volle zaal studenten en leerlingen vertelde hij over de eerste oorlogsjaren.

Jules Schelvis is een Amsterdammer, zoon van een diamantbewerker, en was twintig jaar toen de oorlog uitbrak. Ze waren thuis niet praktiserend joods. Van jodenvervolging was hij zich niet

zozeer bewust, vertelde hij. Dat veranderde toen hij via zijn nieuwe vriendin Rachel kennis maakte met de joodse immigrantenfamilie Borsikovski, die in 1919 was gevlucht uit Polen en over het leven daar gruwelijke verhalen kon vertellen.

Jules trouwde in 1941, zijn Rachel viel onder de vreemdelingenwet al was zij in Nederland geboren, en kon uitgezet worden naar Polen. Hij trok bij zijn schoonfamilie in.

Op 26 mei 1943 werd de familie Borsikovski uit huis gehaald en op de trein naar Westerbork gezet.

In het kamp was het enorm druk – er waren bijna tegelijk 3000 mensen aangekomen en al snel gingen die verder.

Op 1 juni vertrok de trein naar Auschwitz. Ze stonden met 65 man en een kinderwagen in een van de 50 goederenwagons van de trein. De deuren bleven dicht, er was geen eten (wel zo nu en dan wat water). Ze reden langs Bremen en spiedend door een kier kon je de schade daar zien ... Toen door Polen – zijn schoonfamilie kon wel plaatsen waar ze waren: Lublin, Ghelm, bijna tot de Russische grens en toen naar het noorden, Sobibor.

Moe en duf van de lange rit en zeer onder de indruk van het ruige optreden van jiddisch sprekende, waarschijnlijk Poolse, joden – veel mensen werden de wagons uitgeslagen – liepen ze naar het kamp. Mannen en vrouwen werden gescheiden, en gingen 'douchen'. Tachtig werkers werden uitgezocht, waarbij Schelvis terecht kwam als nummer 81, omdat hij dat zelf vroeg. Al die tijd leek het alsof iedereen elkaar 's avonds weer zou ontmoeten. Al dit gedoe was maar voor even, zeiden de Duitse bewakers. En tegen de werkers: 'Vanavond komt u terug naar uw familie'.

Daarmee was zijn verhaal afgelopen. Schelvis ging niet meer in op zijn leven in Sobibor en andere kampen: 'Het is niet te geloven wat eigen ogen echt kunnen zien'. De toehoorders waren zeer onder de indruk van zijn verhaal.

Hierna volgde de uitslag van een wedstrijd lesmateriaal maken voor docenten van VO scholen. De prijs ging naar Dirk Roodzant van het Zeldenrust-Stee-lantcollege in Terneuzen. De jury prees hem zeer voor zijn compacte, duidelijke opdracht – het gebruik van recente bronnen op goed niveau – zijn maatstaven voor beoordeling en de goede literatuurlijst. Hij ontving een ruime geldprijs van het CHGS en ministerie van VWS om te gebruiken voor het geschiedenisonderwijs op zijn school.

Daarna

Leerlingen konden 's middags ook kiezen voor een discussie over het hoe en waarom van het in stand houden van de herinnering aan de holocaust. Althans dat deden hun leraren. Zo kwam het dat leerlingen van het Tilburgse Odulphus in gesprek kwamen met Amsterdamse jongeren van een zeer gekleurde vmbo. Hun leraren lieten in een tweegespek eerst wat vooroordelen zien en hakten daarbij behoorlijk op elkaar in. Daarna was het de beurt aan de leerlingen om in groepjes met elkaar kennis te maken en het beter te doen. Daarna volgde ook voor hen de bijeenkomst bij het monument.

Een dag waarvan je veel indrukken kon meenemen naar huis. En waar op school verder over gepraat kon worden. ■

Kleio

ing bepleit
onderwijs
integratie door veelheid aan opleidingen

Examenbesprekingen 2006

VMBO

Er zijn geen regionale bijeenkomsten. De VGN nodigt de regiovoorzitters en vertegenwoordigers van de regio's uit voor een centrale bijeenkomst. De aanbevelingen uit deze bijeenkomst worden zondag 29 mei gepubliceerd op de website www.vgnkleio.nl en via de e-mail nieuwsbrief VMBO.

HAVO en VWO

Contactpersoon VGN: Hellen Janssen, telefoon 024-3605809, e-mail janssenh@meerwegen.nl

plaats	school/gebouw/adres	datum en tijd
Alkmaar	Murmellius Gymnasium	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Bergerhout 1	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Amersfoort	Farel College	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Paladijnenweg 101 (afdeling Utrecht)	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Amsterdam	Hervormd Lyceum Zuid	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Brahmsstraat 7	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Ede	CSG Het Streek	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Bovenbuurtweg 1	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Nijmegen	Canisiuscollege Mater Dei	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Berg en Dalseweg 207	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Den Bosch	Sint Janslyceum	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Sweelinckplein 3	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Breda	Onze Lieve Vrouwe Lyceum	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Paul Windhausenweg 11	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Eindhoven	Augustinianum SG	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Van Wassenhovestraat 26	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Goes	Willibrordcollege	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Fruitlaan 3	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Groningen	Zernikecollege	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Helperbrink 30	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Leiden	Visser 't Hooft Lyceum	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Kagerstraat 1	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Den Haag	1e VCL	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Van Stolkweg 35	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Haarlem	Sancta Maria RK Lyceum	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Van Limburg Stirumstraat 4	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Kerkrade	College Rolduc	29 mei 16.00-17.00 uur vwo,
	Gr. Saffenburgweg 15 (afd. Heerlen/Maastricht)	29 mei 17.00-18.00 uur havo
Hengelo	Twickel SG	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Woolderesweg 130	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Sneek	SG Magister Alvinus	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Almastraat 5	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Rotterdam	St. Laurenscollege	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Voorhout 100	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Zutphen	Baudartiuscollege	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Isendoornstraat 1	29 mei 17.45-19.00 uur havo
Zwolle	Van der Capellen SG	29 mei 16.30-17.45 uur vwo,
	Lassuslaan 230	29 mei 17.45-19.00 uur havo

Anne Frank - haar leven in brieven

Amsterdams Historisch Museum
t/m 3 september

Tentoonstelling van kinder-brieven en kaarten van Anne Frank aan familie en vrienden.

De tentoonstelling begint met het Merwedeplein, waar Anne woont, naar school gaat, buiten speelt met vriendinnetjes en uit de raam hangt om een bruid te zien. Brieven over uitstapjes, verjaardagen, leuke activiteiten. Als de oorlog eenmaal is uitgebroken schrijft Anne over allerlei dingen die niet meer kunnen en dreigende deportaties. En natuurlijk zijn er dan even later ook de dagboekbrieven van de Prinsengracht.

Foto's, documenten en objecten illustreren de sfeer van die dagen.

www.ahm.nl

Bedrukt landschap

Op zoek naar sporen van de oorlog

Vanaf 28 april wordt in Nationaal Monument Kamp Vught een expositie van foto's gehouden over sporen die de Tweede Wereldoorlog in Europa achterliet in het landschap. De foto's zijn gemaakt door Robin van der Bij (1976)

n stranden, bossen en
den zien, waar zich
ls een dramatische ge-
enis heeft afgespeeld,
een slagveld was, een
entriekamp ...

er de derde klassen vmbo,
o en vwo en voor groep 8
1 de basisschool is lesma-
iaal bij de tentoonstelling
maakt. Leerlingen bezoeken
de tentoonstelling met
ehulp van kijkwijzers na
en introducties op school
loor de eigen docent.
U krijgt hiervoor een docen-
tenhandleiding. Een bezoek
aan de tentoonstelling kan
gecombineerd worden met
een rondleiding over het ter-
rein van het voormalige
Kamp Vught. Ten slotte is er
lesmateriaal beschikbaar
voor een verwerking van alle
indrukken die de leerlingen
hebben opgedaan op school.

Aan het educatieve project
zijn geen kosten verbonden,
de rondleiding door het
kamp kost € 15,- per groep
van maximaal 25 leerlingen.
De expositie is er t/m 24 sep-
tember. De maand mei is wat
de rondleiding betreft vrij
volgeboekt - u kunt vanaf
juni terecht. Het lesmateriaal
is al vanaf half april beschik-
baar. Neem daarvoor contact
op met de Educatieve Dienst,
tel. 073-6566764
Zie ook nmkampvught.nl

men. Deze zijn aangepast aan
de huidige Nederlandse spel-
ling en zinsbouw om ze toe-
gankelijker te maken voor de
hedendaagse lezer. De boek-
jes van ongeveer 100 blz. kos-
ten € 9,95.

Verschenen zijn:

Werner Bloch, *Confrontatie
met het noodlot*

Ad Mulder, *Verzetsman in
uniform*

Sam Stern, *Ziekenbroeder in
Kamp Westerbork*

Aad van As, *In het hol van de
leeuw*

Fritz Tauber, *Rondom
Westerbork*

Werner Stertzenbach, *Rood
en jood*

Het laatst verschenen boek is
gebaseerd op de brieven van
de Duits-joodse communist/
verzetsman Werner Stertzen-
bach uit 1941-1943.
Stertzenbach ontvluchtte in
1936 het nazi-regime en ves-
tigde zich in Nederland. In
1941 werd hij geïnterneerd in
Westerbork, dat kort daarna
werd ingericht als door-
gangskamp voor Neder-
landse joden bestemming
Auschwitz en Sobibor.
In 1943 wist hij als een der
weinigen te ontsnappen.
Aan zijn verloofde Stella doet
Stertzenbach nauwkeurig
verslag van de veranderingen
in het kamp en de spanning
en ontberingen van de ver-
doemde joden. Uit die brie-

De kerndoelen voor de onderbouw VO

Kerndoel 37 is gewijzigd. In dit kerndoel worden de tien
tijdvakken van De Rooy toch expliciet opgenomen.

De nieuwe tekst luidt:

'37. De leerling leert een kader van tien tijdvakken te ge-
bruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen
in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over ken-
merkende aspecten van de volgende tijdvakken:

- tijd van jagers en boeren
(prehistorie tot 3000 voor Chr.);
- tijd van Grieken en Romeinen
(3000 voor Chr. tot 500 na Chr.);
- tijd van monniken en ridders (500-1000);
- tijd van steden en staten (1000-1500);
- tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600);
- tijd van regenten en vorsten (1600-1700);
- tijd van pruiken en revoluties (1700-1800);
- tijd van burgers en stoommachines (1800-1900);
- tijd van wereldoorlogen (1900-1950);
- tijd van televisie en computer (1950 tot heden).

De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen
tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de
twintigste eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de
Holocaust) en hedendaagse ontwikkelingen.

De minister geeft als reden voor deze aanpassing:

'Zowel politiek als in het onderwijsveld wordt breed de
behoefte gevoeld de door de Taakgroep voorgestelde
formulering te preciseren in navolging van de zogeheten
tijdvakken-De Rooy. Hiermee wordt beter aangesloten
bij de bepalingen in het primair onderwijs en in de
bovenbouwprogramma's in het voortgezet onderwijs,
waardoor een doorlopende leerlijn beter gerealiseerd kan
worden. Daarnaast is het gezien de grote impact van de
Tweede Wereldoorlog en de vervolging van belang om
deze twee thema's nader te markeren. Zowel de precise-
ring als de nadere markering is uitgewerkt in de nieuwe
formulering.(...)

Herinnerings- centrum Kamp Westerbork

Getuigen van Westerbork

De serie *Getuigen van
Westerbork* bestaat uit boek-
jes met persoonlijke verhalen
over het kamp. Er zijn vaak
brieven, dagboeken en an-
dere documenten in opgeno-

ven komen o.m. het transfor-
matieproces naar voren van
Westerbork tot doorgangs-
kamp, de onzekerheid over
de ware bedoelingen van de
bezetter met de joden en het
persoonlijke gemis van de
geliefde.
Het is een helder leesbaar
boekje, met de nodige illu-
straties. Wel mist men uitleg
bij bepaalde vitale begrippen
(zoals Joodsche Raad). (JvO)

Onderwijsproject Waar gebeurd

Het Verlaten Hotel

In 2003 verscheen het boek
van Mirjam Elias, *Het verla-
ten hotel*. Het is gebaseerd op
de oorlogservaringen van
Ronald Sweering. Zijn ouders
drevén Hotel Atlantic in
Amsterdam. Ronald, Ronny
in het boek, was zes toen de

oorlog begon. Hij zag veel gebeuren. De gasten, niet on aardige Duitsers, zijn vader bezig met allerlei onduidelijke zaken, de verdwijning van joden uit de buurt en van de joodse kinderen uit zijn school, het dagelijks leven van de gewone Amsterdammer met zijn ontberingen in het laatste oorlogsjaar. Daarbij komt dat de Ronny in het boek een sterk gedachtenleven heeft. Hij interpreteert

op zijn manier de gebeurtenissen en geeft er commentaar op: dat van de jaren vijftig en dat van nu. Een erg wijs jongetje dus.

Dat komt omdat Ronald zich later eigenlijk allerlei flarden herinnerde en is gaan uitzoeken waar hij destijds mee te maken had.

Zo kwam een jeugdboek tot stand dat barst van de informatie, compleet met cursief gedrukte woorden die achterin verklaard worden.

Voor groep 7 en 8 van de basisschool en de onderbouw VO is een lesproject over *Het verlaten hotel* gemaakt. Ook is het mogelijk schrijfster Mirjam Elias en hoofdpersoon Ronald Sweering op school te laten vertellen.

Voor meer informatie over het boek en het onderzoek erachter:

www.hetverlatenhotel.com

Voor het project:

www.sweering-elias.com

Mirjam Elias, *Het verlaten hotel* (De Fontein: Baarn 2003) 287 blz., gebonden en met fotokatern, € 16,95.

Anchor de mummie

In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is nog t/m 3 september een tentoonstelling te zien over de priester Anchor die ongeveer 2600 jaar geleden leefde. Zijn mummie staat centraal, de techniek van mummificatie wordt uitgelegd en er wordt ingegaan op het leven van deze vooraanstaande priester en het geloof van de oude Egyptenaren.

Als u komt met leerlingen moet u van te voren een afspraak maken. Het museum heeft daarvoor eigen huisregels. Meer informatie hierover en over de inhoud van

de tentoonstelling en bijhorend lesmateriaal is te den op www.demummie.nl.

Van Kind tot Burger

Literatuur

In de lijst van boeken bij de stofomschrijving van het eindexamenonderwerp 'Van kind tot burger' staat de dissertatie van Theo Veld, *Volksonderwijs en leerplicht. Een historisch-sociologisch onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse leerplicht 1860-1900* (Leiden/Delft 1987).

Het boek is voor een zacht prijsje bij hem te koop. Maak € 12,- over op postgiro 1703367 van Th.W.M. Veld o.v.v. dissertatie. Voor eventuele vragen: veld@fsw.eur.nl

DE LEIDSE NASCHOLING

De lerarenopleiding (ICLON) en de opleiding geschiedenis van de Universiteit Leiden organiseren op

VRIJDAG 22 SEPTEMBER 2006

een studiedag over het CE-onderwerp voor 2007-2008:

'De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië'

Deze studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het examenonderwerp. Op deze dag kunt u een combinatie van lezingen en workshops volgen met ruime mogelijkheid voor discussie en actieve deelname. In afwijking van voorgaande jaren kiezen wij voor de vrijdag omdat we menen daardoor een beter en gevarieerder programma te kunnen aanbieden.

U kunt zich inschrijven via het aanmeldingsformulier op de website: www.iclon.nl/geschiedenisdag

Aanmeldingsformulieren kunt u tevens aanvragen bij:

ICLON, Mw. M.M. Poulina

Postbus 9555

2300 RB Leiden

telefoon: 071-5274015

e-mail: iclonns@iclon.leidenuniv.nl

ICLON

Universiteit Leiden

Opdracht Nationaal Comité 4 en 5 mei

Vanaf half maart is van deze website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei een kant en klare opdracht voor 4 vwo te downloaden, waarmee leerlingen de reikwijdte van de herdenkingsdagen zelfstandig doorgronden. De opdracht vergt zes contacturen met de docent en een evenredig aantal uren voor zelfstandig onderzoek, verwerking en voorbereiding van een presentatie.

De bedoeling van de opdracht is leerlingen meer bewust maken van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog door onder andere een verwijzing naar oorlogsmonumenten in de eigen leefomgeving.

De sterk geleide opdracht, waarvoor een met bronnen uitgewerkt en concreet stappenplan aanwezig is, toont de traditie van herdenken en laat zien welke rol monumenten daarbij spelen. Doordat de bronnen en monumenten over verschillende slachtoffergroepen gaan, ondervinden de leerlingen

dat verschillende groepen in de samenleving vanuit hun eigen historische achtergrond bezinnen en ook op andere momenten dan 4 en 5 mei herdenken.

Om meerwaarde te geven aan de herdenkingsopdracht is bovendien een internationaal perspectief aangebracht.

Voor de docenten is er een handleiding waarin precies staat omschreven waar de knelpunten van de opdracht zitten, hoeveel extra uitleg nodig is, welke werkafspraken nodig zijn, zelfs wanneer de planning en aangeboden oplossingsstrategieën niet werken.

De opdracht is uitdrukkelijk bedoeld als een eerste kennis-making met deze ingewikkelde problematiek en niet uitputtend. Enthousiaste en geïnteresseerde leerlingen kunnen met de resultaten van deze onderzoeksopdracht een doorstart te maken naar een profielwerkstuk, waarvoor op deze website in de loop van dit jaar meer verschijnt.

De opdracht is te vinden op

www.oorlogsmonumenten.nl/omn/voortgezet.onderwijs.2/4.vwo

of anders via

www.oorlogsmonumenten.nl > [wegwijzers](#) > [voortgezet onderwijs](#) > [4vwo](#)

www.spion.nl ► dé website met leermiddelen WOII

► Wat is SPION?

SPION is een digitale catalogus van educatief materiaal over de Tweede Wereldoorlog en aanverwante onderwerpen. Van lesbrieven tot exposities, van digitaal lesmateriaal tot gastlessen.

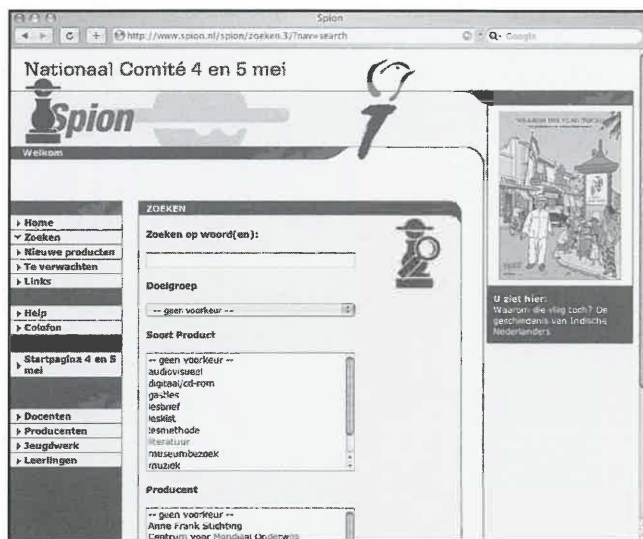
► Voor wie is SPION?

SPION is voor iedereen die – zowel binnen- als buitenschools – aandacht wil besteden aan de Tweede Wereldoorlog in relatie tot het heden. U vindt er (gratis) leermiddelen voor alle onderwijstypen en -niveau's, zowel basisschools als voortgezet onderwijs.

► Van wie is SPION?

SPION – *Speurder op het Punt van Informatie over Oorlogseducatie in Nederland* – is een samenwerkingsverband tussen het Nationaal Comité 4 en 5 mei, diverse herinneringscentra en oorlogs- en verzetmuseum in Nederland. U kunt u ook zelf nieuwe producten aanmelden.

een schat aan lesmateriaal!

► Hoe werkt SPION?

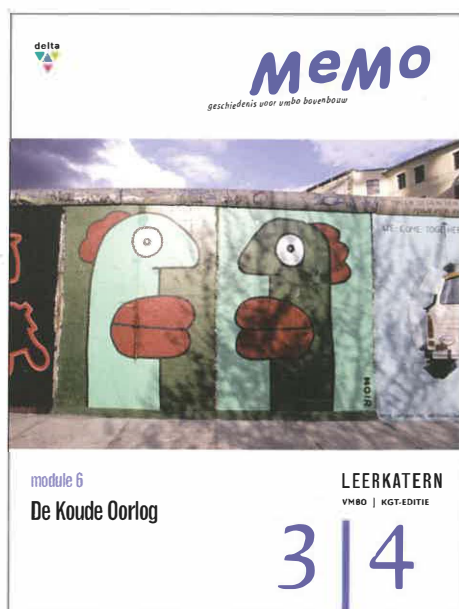
Zoeken in de catalogus kan op verschillende manieren. Op b.v. onderwerp, doelgroep of soort product. Ook kunt u selecteren op gratis materialen. Bij elk product is een telefoonnummer, website en e-mailadres vermeld voor meer informatie of een bestelling.

Nationaal Comité 4 en 5 mei

Meer weten? E-mail naar: spion@natcom45.nl

MeMo

de geschiedenismethode die u op het lijf geschreven is

Geen tijd om uw eigen geschiedenisboeken te schrijven, maar wel behoefte aan een vmbo bovenbouw methode die u écht op het lijf geschreven is?

Kijk op www.mijngeschiedenismethode.nl en u ziet in één oogopslag waarom de nieuwe MeMo best van uw eigen hand had kunnen zijn.

Uw eigen signatuur

Met uw persoonlijke keuze uit de vele lesideeën, werkvormen, oefenmaterialen en tips geeft u de methode uw eigen signatuur.

Actief & motiverend

Actieve, creatieve en zeer afwisselende opdrachten prikkelen uw leerlingen constant!

Als een spannend verhaal

De anecdotische schrijfwijze en de persoonlijke intro's sluiten prima aan bij de belevingswereld van uw leerlingen.

Uniek! Volledige ict-integratie

Vrijwel elke paragraaf kan uw leerling zelfstandig doorlopen op de methodesite. De stof wordt hier ondersteund door gesproken tekstfragmenten, bewegende beelden en animaties.

NIEUW! MeMo ePack

Examentrainers, proefexamens én leermateriaal zoals Timeliner, Samenvatter, een begrippenlijst en de online Encarta Winkler Prins Naslagbibliotheek maken MeMo compleet!

Benieuwd?

Vraag op www.mijngeschiedenismethode.nl uw eigen beoordelingsexemplaar aan of boek een gesprek met de vmbo-deskundige van Malmberg. Bellen kan natuurlijk ook (073) 628 7554.